

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASININ
İQTİSADİYYATDA YARATDIĞI SOSIAL-İQTİSADI PROBLEMLƏR
VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Quliyev Vəli Natiq oğlu

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**
“ ____ ” _____ **2022-ci il**

“KORONAVİRUS PANDEMİYASININ İQTİSADİYYATDA
YARATDIĞI SOSIAL-İQTİSADİ PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN
HƏLLİ YOLLARI”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Makroiqtisadi siyasət

Qrup: 66

Magistrant:
Quliyev Vəli Natiq

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Hümbətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən Quliyev Vəli Natiq oğlu and içirəm ki, “Koronavirus pandemiyasının iqtisadiyyatda yaratdığı sosial-iqtisadi problemlər və onların həlli yolları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

KORONAVİRUS PANDEMİYASININ İQTİSADİYYATDA YARATDIĞI SOSIAL-İQTİSADI PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: COVID-19 pandemiyası öz təsirləri ilə həm cəmiyyətlər, həm də fərdlər, həm də müəssisələr zəminində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnsanlar, eləcə də müəssisələr əvvəllər üz-üzə gördükləri bəzi fəaliyyətlərini internet və sosial media vasitəsilə etməyə başlamışlar.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda (COVID-19) pandemiyası şəraitində Azərbaycanda xəstəliklərdən qorunma tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi, sosial-iqtisadi sahədə pandemiya təsirlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi təşkil edir

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: statistik, analitik təhlil, müqayisə və qrafik təhlil metodlarından, “SWOT”, “PEST” qiymətləndirmə analizlərindən, müşahidə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın aparılmasında səhiyyə xidmətinin təşkili, pandemiya tədbirlərinə dair sərəncamlar, yerli və xarici monoqrafiyalar, kitab, nəşrlərdən, elmi işlərdən, və digər vəsaitlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzunun daha öncə dünya miqyasında tədqiq olunmaması və COVID-19 pandemiyasının həyatımıza son 2 ildə daxil olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan üzrə bu sahədə aparılan tədqiqatlar yetərsiz saydadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq Azərbaycanda (COVID-19) pandemiyası şəraitində işsizlik səviyyəsi artmış, əhalinin gəlir səviyyəsi göstəriciləri kiçilmiş, kiçik və orta müəssisələr qapanmalardan dolayı böyük zərər görmüşdür. Dövlət tərəfindən infeksiya xəstəliklərə qarşı eləcə də, əhalinin rifahının müdafiəsi üçün çox böyük səylər aparıldı, ölkə tərəfindən davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün bir çox layihələr, strateji sənədlər, qərarlar qəbul olundu. Pandemiya iqtisadiyyatın digər sahələrinin- rəqəmsallaşdırma, distant- onlayn fəaliyyət üzrə inkişafına səbəb oldu. Pandemiya şəraitində iqtisadi durğunluq və tənəzzülün artım dinamikasının neytrallaşdırılmasında ölkə təcrübələrində analiz edilmişdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqat vasitəsilə əldə edilən nəticələr virusla mübarizədə tədbirlər planının hazırlanması üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Açar sözlər: COVID-19, iqtisadiyyat, dövlət, səhiyyə

SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS CREATED BY THE CORONAVIRUS PANDEMIC IN THE ECONOMY AND THEIR SOLUTIONS

SUMMARY

The actuality of the subject: The COVID-19 pandemic has caused significant changes in societies, individuals and businesses. People, as well as businesses, have begun to do some of the activities they used to face through the Internet and social media.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the study is to identify measures to prevent disease in Azerbaijan in the context of the pandemic in Azerbaijan (COVID-19), analysis and assessment of the impact of the pandemic in the socio-economic sphere

Used research methods: statistical, analytical analysis, comparison and graphical analysis methods, “SWOT”, “PEST” assessment analyzes, observation methods were used.

The information base of the research: The research used the organization of health services, orders on pandemic measures, local and foreign monographs, books, publications, scientific papers, and other materials.

Restrictions of research: Given that the topic has not been studied on a global scale and the COVID-19 pandemic has entered our lives in the last 2 years, there is insufficient research in this area in Azerbaijan.

The novelty and practical results of investigation: The country's experience in neutralizing the growth dynamics of economic stagnation and recession in the context of a pandemic has been analyzed. According to the study, the pandemic in Azerbaijan (COVID-19) has led to an increase in unemployment, reduced incomes, and the burden of small and medium-sized enterprises due to closures. The state has made progress against infectious problems, implemented security measures, and adopted many projects, strategies and decisions to ensure sustainable development in the country. The pandemic has led to the activities of other sectors of the economy - digitalization, remote- online. The pandemic has been analyzed in experiments to neutralize the growth dynamics of economic stagnation and recession in the country.

Scientific-practical significance of results: Areas where the results can be used: The findings of the study may be important for the development of an action plan to combat the virus.

Keywords: COVID-19, economy, state, health

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
Məs	Məsələn
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

M Ü N D Ə R İ C A T

	GİRİŞ.....	8
I FƏSİL.	KORONAVIRUS PANDEMIYASININ YARATDIĞI SOSIAL-IQTISADI PROBLEMLƏR.....	11
1.1.	Pandemiyanın ölkənin iqtisadi fəaliyyətinə təsiri və yaratdığı problemlər	11
1.2.	Koronavirus pandemiyası dövründə əhalinin sosial fəaliyyətində baş verən dəyişikliklər.....	18
II FƏSİL.	PANDEMIYANIN AZƏRBAYCAN İQTISADIYYATINDA YARATDIĞI DURĞUNLUĞUN TƏHLİLİ.....	26
2.1.	Azərbaycanda koronavirus pandemiyasının dinamikasının təhlili.....	26
2.2.	Pandemiya dövründə sosial-iqtisadi problemlərə qarşı idarəetmə metodları	34
2.3.	Pandemiyanın enerji sektoruna təsiri və durğunluğun optimallaşdırılmasında rəqəmsal texnologiyanın tətbiqi	40
III FƏSİL.	ÖLKƏLƏRİN KRİZİS YÖNÜMLÜ STRATEGİYALARININ QARŞILIQLI MÜQAYİSƏSİ VƏ PANDEMIYADAN QAÇIŞ TEXNOLOGİYALARI.....	45
3.1.	Pandemiya şəraitində iqtisadi durğunluq və tənəzzülün artım dinamikasının neytrallaşdırılmasında ölkə təcrübələri.....	45
3.2.	Gələcəkyönümlü hədəflərin təqdidini və baş verə biləcək növbəti pandemiylara qarşı sığortalanma.....	51
3.3.	Azərbaycanda pandemiya şəraitində və post-pandemiya dövründə iqtisadi inkişaf prioritetləri.....	67
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	76
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	79
	Cədvəllərin siyahısı.....	81
	Şəkillər siyahısı.....	81
	Diaqramlar siyahısı.....	81
	Sxemlər siyahısı.....	81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Çin Xalq Respublikasının Hubei əyalətinin Uhan şəhərində yeni bir virus, Ağır Kəskin Tənəffüs Sindromu Coronavirus-2 (Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus-2; SARS-CoV-2) müəyyən edildikdən sonra 2019-cu ilin sonunda bu virus dünyanın bir çox ölkəsinə yayıldı və pandemiya səbəb oldu. Virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün müxtəlif məhdudiyətlər qoyulub, karantin qaydaları tətbiq edilmiş və daha bir çox sərt tədbirlər həyata keçirilmişdir. COVID-19 pandemiyası öz təsirləri ilə həm cəmiyyətlər, həm də fərdlər, həm də müəssisələr zəminində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnsanlar, eləcə də müəssisələr əvvəllər üz-üzə gördükləri bəzi fəaliyyətlərini internet və sosial media vasitəsilə etməyə başlamışlar.

Məlumdur ki, pandemiya səbəbilə ölkələr müvafiq xəstəlikdən qorunma tədbirləri həyata keçirirlər. Bu tədbirlər vasitəsilə bəzi ölkələrdə, eləcə də Azərbaycanda pandemiyanın yarada biləcəyi zərər payı minimuma endirilmişdir. Sözügedən tədbirlər müxtəlif sahələr üzrə fərqlilik təşkil edir. Bu isə hər bir sahənin özünəməxsus xüsusiyyət və formalarının olmasından irəli gəlir. Bu sahələrə təhsil, sosial müdafiə, miqrantlar, qadın və uşaqlar, Azərbaycanın iqtisadi sahələri və s. aid etmək olar.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Ədəbiyyatımıza yeni daxil olan COVID-19 anlayışı, xəstəlikdən qorunma tədbirlərinə dair ayrı-ayrı ölkələrdə tədbirlər planı hazırlanmışdır. COVID-19 pandemiyasının iqtisadiyyatda yaratdığı sosial-iqtisadi problemlər yerli və xarici müəlliflərin hesabatları əsasında araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi (COVID-19) pandemiyası şəraitində xəstəliklərdən qorunma tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi, sosial-iqtisadi sahədə pandemiya təsirlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi təşkil edir. Tədqiqatın məqsədinə çatmaq üçün bir sıra vəzifələr nəzərdən keçirilmişdir. Pandemiyanın ölkənin iqtisadi fəaliyyətinə təsiri və yaratdığı problemlərin

araşdırılmış, koronavirus pandemiyası dövründə əhalinin sosial fəaliyyətində baş verən dəyişikliklər təhlil edilmiş, pandemiya dövründə sosial-iqtisadi problemlərə qarşı idarəetmə metodları təhlil edilmişdir, ölkələrin krizis yönümlü strategiyalarının qarşılıqlı müqayisəsi və pandemiya qaçış texnologiyaları araşdırılmışdır və gələcək yönümlü hədəflərin təqdidini və baş verə biləcək növbəti pandemiyalara qarşı sığortalama tədbirləri araşdırılmış, o cümlədən, Azərbaycanda pandemiya şəraitində və post-pandemiya dövründə iqtisadi inkişaf prioritetləri təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın obyektini və predmetini: Tədqiqatın obyektini Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sosial təbəqə, sosial subyektlər və onların sosial-iqtisadi fəaliyyəti. Tədqiqatın predmetini isə COVID-19 pandemiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi prosesi təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Birinci fəslin yazılmasında müşahidə, xarici ölkələrin təcrübələrinin tədqiqi, qruplaşdırma, induksiya-deduksiya, müqayisəli analizlərdən istifadə edilmişdir.

İkinci fəsil tədqiqatın analiz hissəsini əhatə edir. Sözügedən təhlilin aparılması üçün statistik, analitik təhlil, müqayisə və qrafik təhlil metodlarından, “SWOT”, “PEST” qiymətləndirmə analizlərindən, müşahidə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın aparılmasında səhiyyə xidmətinin təşkili, pandemiya tədbirlərinə dair sərəncamlar, yerli və xarici monoqrafiyalar, kitab, nəşrlərdən, elmi işlərdən, və digər vəsaitlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzunun daha öncə dünya miqyasında tədqiq olunmaması və COVID-19 pandemiyasının həyatımıza son 2 ildə daxil olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan üzrə bu sahədə aparılan tədqiqatlar yetərsiz saydadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- Koronavirus pandemiyasının yaratdığı sosial-iqtisadi problemlər kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;
- Pandemiya şəraitində iqtisadi durğunluq və tənəzzülün artım dinamikasının neytrallaşdırılmasında ölkə təcrübələrində analiz edilmişdir;

➤ Pandemiyanın Azərbaycan iqtisadiyyatında yaratdığı durğunluğun təhlili aparılmışdır;

➤ Azərbaycanda pandemiya şəraitində və post-pandemiya dövründə iqtisadi inkişaf prioritetləri

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat vasitəsilə əldə edilən nəticələr virusla mübarizədə tədbirlər planının hazırlanması üçün əhəmiyyətli ola bilər. Eləcə də, aparılan tədqiqat sahəsi üzrə informasiya bazasının yetərsizliyinin aradan qaldırılmasına kömək və bu sahədə yeni araşdırmalarının aparılmasına ədəbiyyat mənbəsi kimi istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ YARATDIĞI SOSIAL-İQTİSADI PROBLEMLƏR

1.1. Pandemiyanın ölkənin iqtisadi fəaliyyətinə təsiri və yaratdığı problemlər

2020-ci il bəşəriyyət tarixində həqiqətən müstəsna bir il oldu. Koronavirus xəstəliyi (COVID-19) pandemiyası indiyə qədər 3 milyondan çox insanın həyatına son qoyub, qlobal iqtisadiyyata dağıdıcı təsir göstərib və insan həyatının bütün sahələrini əsaslı şəkildə dəyişib.

COVID-19 pandemiyasından əvvəl yoxsulluğun azaldılması, ana və uşaq sağlamlığının yaxşılaşdırılması, elektrik enerjisinə çıxışın genişləndirilməsi və gender bərabərliyinə nail olmaq kimi kritik sahələrdə hədəflərə doğru irəliləyiş əldə edilmişdi. Lakin pandemiyanın gəlişi ilə bütün dünyada bütün sahələrdə problemlər və geriləmələr başladı.

Dünyanın bir çox yerində pandemiya hələ də davam edərək, onilliklər ərzində həyata keçirilən inkişaf səylərinə zərbə vurur, artıq bir neçə sahəyə çox əhəmiyyətli təsir göstərib (Aydoğuş O. 2020.114 s).

Pandemiyanın yaratdığı iqtisadi tənəzzül 2020-ci ildə əlavə olaraq 119 milyondan 124 milyona qədər insanı həddindən artıq yoxsulluq həddinə çatdırdı və münafişə, iqlim dəyişikliyi və təbii fəlakətlər kimi yoxsulluqla mübarizədəki problemləri daha da ağırlaşdırdı. Böhran eyni zamanda bərabərsizliyi daha da gücləndirir: 2020-ci ildə 255 milyon tam iş günü ekvivalenti itirildi və əlavə 101 milyon uşaq və gənc minimum oxu bacarıqlarından məhrum oldu ki, bu da əvvəlki iki onillikdə əldə edilmiş təhsil tərəqqisinin minimuma endirdi. ([https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=124_124984-7uf8nm95se&title=Covid19 Tourism Policy Responses](https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=124_124984-7uf8nm95se&title=Covid19_Tourism_Policy_Responses))

Pandemiyanın yaratdığı iqtisadi tənəzzül iqlim böhranını ləngitməyə çox az kömək etdi. 2020-ci il üçün ilkin məlumatlar göstərir ki, atmosferdə əsas istixana qazlarının konsentrasiyası artıb və orta qlobal temperatur sənayedən əvvəlki səviyyədən təxminən 1,2 ° C yuxarı olub, Paris Sazişində müəyyən edilmiş 1,5 ° C limitinə təhlükəli dərəcədə yaxın olub. Bundan əlavə, dünya biomüxtəlifliyin

itirilməsinə son qoymaq üçün 2020-ci il hədəflərinə çata bilməyib və 2015-2020-ci illər arasında meşə sahəsi hər il 10 milyon hektar azalıb (McKibbin & Fernando, 2021).

COVID-19 böhranı davamlı dəyişikliyi təşviq etmək üçün lazım olan bəzi çatdırılma vasitələrinə təsir etdi. Qlobal birbaşa xarici investisiya axını 2019-cu illə müqayisədə 40 faiz azalıb. Qlobal mal ticarətinin dəyərinin 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 5,6 faiz azalacağı proqnozlaşdırılırdı. Pandemiyanın çoxsaylı maliyyə nəticələri bir çox ölkədə və ərazilərdə borc böhranlarına səbəb olur. 2020-ci ildə xalis rəsmi inkişaf yardımı (ODA) 161 milyard dollara yüksəlsə də, pandemiya cavab vermək və ümumi milli gəlirin 0,7 faizi kimi çoxdan müəyyən edilmiş hədəfə çatmaq üçün kifayət deyildi. (https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=124_124984-7uf8nm95se&title=Covid19_Tourism_Policy_Responses).

Yerli icmalar inanılmaz dözümlülük nümayiş etdirdilər, hökumətlər qətiyyətli addımlar atdılar, sosial təhlükəsizlik şəbəkələri sürətlə genişləndi, rəqəmsal transformasiya sürətləndi və rekord müddətdə həyat qurtaran peyvənd və müalicə üsullarını inkişaf etdirmək üçün görünməmiş tərəfdaşlıqlar quruldu. Pandemiyanın qarşısının alınmasına maksimum dərəcədə karantin tədbirləri həsr edildi ki, məhz bu tədbirlər pandemiyanın qarşısını alsa da, təhsil sistemini dondurdu, iqtisadiyyatı çökdürdü, milyonlarla insanın işsiz qalmasına səbəb oldu.

Fəaliyyətin kəskin azalması qlobal əmək bazarına sarsıdıcı zərbə vurdu. Bir neçə ölkə (xüsusilə Avropada) effektiv qısamüddətli məşğulluq proqramları vasitəsilə onun təsirini məhdudlaşdırma bilmişdir. Bununla belə, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məlumatına görə, 2020-ci ilin birinci rübündə 2019-cu ilin dördüncü rübü ilə müqayisədə iş vaxtının qlobal azalması 130 milyon tam iş yerinin itirilməsinə bərabər olub. 2020-ci ilin ikinci rübündəki azalmanın 300 milyondan çox tam ştatlı işə bərabər olub (https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=124_124984-7uf8nm95se&title=Covid19_Tourism_Policy_Responses).

Evdən işləyə bilməyən aşağı ixtisaslı işçilər halında əmək bazarına dəyən ziyan xüsusilə ağır idi. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının hesablamalarına görə, böhran dünya miqyasında təxmin edilən 2 milyard qeyri-rəsmi işçinin təxminən 80 faizinə təsir edib.

Tənəzzülün sinxron təbiəti dünya ölkələrinin daxili iqtisadiyyatlarında pozulmaları daha da gücləndirir. Birinci rübdə zəif tələb, transsərhəd turizmdə kəskin azalma və biznesin bağlanması (bəzi hallarda ticarət məhdudiyyətləri ilə kəskinləşən) səbəbiylə tədarükün kəsilməsi səbəbindən ticarət təxminən 3,5 faiz (illik müqayisədə) azalıb.

Dünyada özünü təcrid rejimləri təxminən martın ortalarından mayın ortalarına qədər olan dövrdə ən intensiv və geniş şəkildə istifadə olunub. Məsələn, mobil telefon signalının monitorinqindən əldə edilən hərəkət məlumatları göstərir ki, əksər ölkələrdə pərakəndə satış, istirahət, tranzit və iş yerlərində iqtisadi fəaliyyət müəyyən sahələrdə ilkin səviyyələrə qayıtdığı görünürsə də, zəif olaraq qalır.

Əksər tənəzzüllər zamanı istehlakçılar əmanətlərini sərf edirlər və ya xərcləri düzəltmək üçün sosial təhlükəsizlik şəbəkələrinə və ailə dəstəyinə arxalanırlar və istehlak sərmayədən nisbətən daha az dəyişir. Amma bu dəfə xidmət istehlakı və istehsalı da nəzərəcarpacaq dərəcədə azalıb. Bu xüsusiyyət faktorların unikal birləşməsini əks etdirir: könüllü sosial uzaqlaşma, ötürülməni yavaşlatmaq üçün tələb olunan özünü təcrid və səhiyyə sistemlərinin sürətlə artan xəstəliklərin öhdəsindən gəlməməsi, gəlirlərin kəskin azalması və istehlakçı inamının zəifləməsi. Şirkətlər həmçinin tələbin azalması, tədarükün pozulması və gələcək qazanclarla bağlı qeyri-müəyyənlik fonunda investisiyalarını azaldıblar. Beləliklə, geniş miqyaslı məcmu tələb şoku özünü təcrid nəticəsində yaranan qısamüddətli tədarükün pozulmasını daha da gücləndirir (https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=124_124984-7uf8nm95se&title=Covid19_Tourism_Policy_Responses).

Qabaqcıl iqtisadiyyatlarda inflyasiya 2019-cu ilin sonundan etibarən təxminən 1,3 faiz bəndi azalaraq 2020-ci ilin aprel ayına 0,4 faiz (illik), inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatlarında isə 1,2 faiz bəndi azalaraq 4,2 faiz təşkil edib. Məcmu tələbin azalması səbəbindən qiymətlər üzərində aşağı istiqamətli təzyiq, indiyə qədər aşağı yanacaq qiymətlərinin təsiri ilə birləşərək, tədarükün kəsilməsi səbəbindən xərclərdə hər hansı artım tendensiyasını kompensasiya etməkdən daha çox görünür. (McKibbin & Fernando. The global macroeconomic impacts of COVID-19. Seven scenarios. 2021)

Avropa Komissiyasının (AK) yay iqtisadi proqnozuna görə, həm Aİ, həm də milli səviyyədə görülən tədbirlərə baxmayaraq, Aİ iqtisadiyyatı 2020-ci ildə koronavirus pandemiyası səbəbindən dərin tənəzzüldən keçib ([https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=124_124984-7uf8nm95se&title=Covid19 Tourism Policy Responses](https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=124_124984-7uf8nm95se&title=Covid19_Tourism_Policy_Responses)).

Nəşr edilmiş yay proqnozuna görə, Avrozonanın ÜDM-i 2020-ci ildə 8,7% azalıb və 2021-ci ildə 6,1% artması proqnozlaşdırılırdı. Aİ-nin ÜDM-i bütövlükdə 2020-ci ildə 8,3% azalıb və 2021-ci ildə 5,8% artması planlaşdırılırdı. Beləliklə, proqnozda qeyd olunur ki, 2021-ci ildə azalmanın Avro zona üçün gözlənilən 7,7% və bütövlükdə Aİ üçün 7,4% səviyyəsindən daha nəzərəçarpacaq dərəcədə olacağı proqnozlaşdırılırdı. 2021-ci ildə iqtisadi artım da yazda proqnozlaşdırılardan bir qədər az sabit olacaq (www.interfax.az).

Pandemiya qlobal və milli iqtisadiyyatlarda aktivliyi azaldıb və investisiya imkanlarını məhdudlaşdırıb. Koronavirusun vətəndaşların sağlamlığına təsirini minimuma endirmək üçün sosial izolyasiya tədbirlərinin tətbiqi təbii ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına da öz təsirini göstərir (Aydoğuş O., 2020: 114).

2020-ci ilin əvvəlində ölkədə iqtisadi artım müşahidə olunsaydı da, koronavirus pandemiyasının dünyada yayılması qlobal iqtisadiyyatla yanaşı ölkə iqtisadiyyatına da ciddi təsir göstərmişdir. Pandemiyanın törədə biləcəyi təhlükənin və qabaqlayıcı və təxirəsalınmaz tədbirlərin operativ şəkildə həyata keçirilməsinin yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında müvafiq dövlətlərin rəhbərlərindən ibarət qərargah yaradılıb, müvafiq orqan və qurumlarda bu istiqamətdə lazımı tədbirlər görülmüşdür.

Həyata keçirilən kompleks tədbirlər pandemiyanın sahibkarlığın inkişafına və əhalinin həyat səviyyəsinə təsirini minimuma endirməyə, iqtisadiyyatımızda sürətli tənəzzülün qarşısını almağa imkan versə də, nəticədə 2019-cu il ilə müqayisədə 2020-ci ildə ÜDM-in 4,3 faiz azalmasına səbəb olub.

İqtisadi göstəricilərin bütün aspektlərdə aşağı düşməsi fonunda Azərbaycan pandemiya ilə mübarizəyə 2,5 milyard manat xərcləyib.

Koronavirus pandemiyası ilə mübarizə və onun Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsirinin aradan qaldırılması ilə bağlı tədbirlərə Azərbaycanda 2,5 milyard manata yaxın vəsait ayrılıb.

Xəstəliklə mübarizə və pandemiyanın nəticələrinin yumşaldılması üçün dövlət büdcəsindən və digər mənbələrdən vəsait ayrılıb.

Bununla yanaşı, əvvəlki illə müqayisədə 2020-ci ildə ümumi daxili məhsul istehsalı (ÜDM) 4,3 faiz, o cümlədən qeyri-neft-qaz sektorunda 2,6 faiz azalıb. İxrac sahəsində göstəricilər 30%, o cümlədən qeyri-neft sektorunda ixrac 5,2%, ölkəyə idxal isə 21,4% azalıb.

2020-ci ildə Azərbaycan əhalisinin nominal gəlirləri əvvəlki illə müqayisədə 1,8% azalıb (<https://uploads.cbar.az/assets/97aa174a150aff7358f5aedbc.pdf>).

Turizm dünyada yeni koronavirus pandemiyasından ən çox zərər çəkən sektorlardan birinə çevrilib. Sərhədlərin bağlanması və uçuşların dayandırılması ilə əlaqədar 2020-ci ildə 2019-cu illə müqayisədə Azərbaycana 4 dəfə az əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər gəlib. 2020-ci ildə qarşılıqlı turizm xidmətlərinin dövriyyəsi 4,3 dəfə azalıb, idxalın turizm xidmətlərinin ixracını üstələməsi nəticəsində kəsir yaranıb. Böhran təkə turizm sektoruna deyil, digər əlaqəli sənaye sahələrinə də ciddi iqtisadi itkilər verib.

Koronavirus pandemiyasının yaratdığı böhranın nəticələri digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanın turizm sektorunda da müşahidə olunmaqda davam edir. Dövlət Sərhəd Xidmətinin məlumatına görə, 2020-ci ildə Azərbaycana dünyanın 155 ölkəsindən 795,7 min nəfər əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs gəlib ki, bu da 2019-cu illə müqayisədə 3,9 dəfə azdır.

Məhz 2020-ci ilin ikinci rübündən turizm xidmətlərinin dövriyyəsində kəskin azalma müşahidə olunur. Belə ki, 2019-cu ilin ikinci rübündə 457 milyon ABŞ dolları məbləğində turizm xidmətləri ixrac edilibsə, 2020-ci ilin ikinci rübündə 5 milyon ABŞ dolları dəyərində, 2019-cu illə müqayisədə bu azalma 2020-ci ilin üçüncü və dördüncü rübündə də davam edib (<https://www.stat.gov.az/>).

Azərbaycan Mərkəzi Bankının məlumatına görə, 2020-ci ildə qarşılıqlı turizm xidmətlərinin dövriyyəsi 4,9 dəfə azalaraq 715,9 milyon ABŞ dolları təşkil edib.

İdxalın turizm xidmətlərinin ixracını üstələməsi nəticəsində 2020-ci ildə 107,5 milyon ABŞ dolları məbləğində kəsir yaranmışdır (<https://uploads.cbar.az/assets/97aa174a150aff7358f5aedbc.pdf>). Qeyd edək ki, 2016-cı ildən Azərbaycanda qarşılıqlı turizm xidmətlərinin dövriyyəsində müsbət saldo müşahidə olunur. 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasının təsiri ilə əlaqədar olaraq bu sahədə yenidən kəsir yaranıb (Aydoğuş O. 2020: s.114).

2020-ci ildə turizm ixracınının 16%-i işgüzar səfərlər, 84%-i isə şəxsi səyahətlər olub. Bu dövrdə turizm xidmətləri idxalınının 12%-i işgüzar səfərlərin, 88%-i isə şəxsi səfərlərin payına düşüb.

Qeyd edək ki, 2020-ci ildə xarici ölkələr tərəfindən Azərbaycan rezidentlərinə göstərilən turizm xidmətlərinin həcmi 411,7 milyon ABŞ dolları təşkil edib. Onların 88,2%-i Azərbaycan vətəndaşlarının şəxsi səfərləri ilə əlaqədar olub (<https://www.cbar.az/page-43/external-sector-statistics>).

Apartılan təhlillər nəticəsində məlum oldu ki, 2019-cu ildə ölkəmizə gələn ziyarətçilərin 40 faizi aviaşirkətdən istifadə etdiyi halda, 2020-ci ildə bu rəqəm 27,6 faiz təşkil edib. Bu, koronavirus infeksiyasının yayılmasının qarşısını almaq üçün hava nəqliyyatı marşrutlarının müvəqqəti bağlanması ilə əlaqədar baş verib (<https://www.stat.gov.az/>).

Turizm sektorunda ümumi mehmanxana gəlirləri 2020-ci ildə 2021-ci illə müqayisədə 3,9 dəfə azalaraq 116,8 milyon manat təşkil edib. Daha geniş mənada ifadə etsək, bunun 60,2 faizi otaqların, 29 faizi iaşə xidmətlərindən, 2,5 faizi müalicə və tibbi xidmətlərdən, qalan 8,3 faizi isə digər xidmətlərin göstərilməsindən daxil olub.

Pandemiya prosesi ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərməsinə baxmayaraq, ölkə daxilində həyata keçirilən tədbirlər, eləcə də sahibkarlığın dəstəklənməsi və peyvəndlənmə prosesinin sürətləndirilməsi iqtisadi fəallığın bərpasında müsbət rol oynayıb.

Nəticə etibarı ilə, 2021-ci ilin müvafiq dövründə 2020-ci ilin yanvar-iyun ayları ilə müqayisədə ÜDM real ifadədə 2,1 faiz artaraq cari qiymətlərlə 39,9 milyard manat təşkil edib. Adambaşına düşən real ÜDM 1,6% artaraq 3987,6 manat və ya

2345,7 ABŞ dolları (keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 2030,1 ABŞ dolları) təşkil edib (<https://www.stat.gov.az/>).

Aclıq, ərzaq çatışmazlığı, işsizlik - COVID-19-un yayılması dünya ölkələri üzrə görünməmiş nəticələrə səbəb ola bilər. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT), Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatının İnkişafı Fondu və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) pandemiyanın qlobal iqtisadiyyata və insanların həyat səviyyəsinə vurduğu zərəri qiymətləndirib (McKibbin & Fernando., 2021).

Pandemiyanın səbəb olduğu iqtisadi və sosial sarsıntı dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində vəziyyətə dağıdıcı təsir göstərib. On milyonlarla insan həddindən artıq yoxsulluq riski altındadır və hazırda təqribən 690 milyon nəfər kimi siyahıya alınmış yetərincə qidalanmayan insanlar var ki, onların sayı bu ilin sonuna kimi 132 milyon nəfərə qədər arta bilər.

Milyonlarla özəl şirkət və sənaye müəssisəsi bağlanmaq təhlükəsi altında qalıb. Dünyada 3,3 milyard çalışan işçinin təxminən yarısı dolanışıq vasitələrini itirmək riski altındadır. Karantin zamanı maddi yardım olmasa, çoxları özünü və ailəsini dolandıra bilməmək təhlükəsi ilə üzləşib. Çoxları üçün sabit gəlirin olmaması qida çatışmazlığı və aclığa səbəb olub.

Pandemiya bütün qlobal qida sisteminə təsir edib və onun çatışmazlıqlarını ifşa edib. Sərhədlərin bağlanması və ticarət məhdudiyətləri fermerlərin qlobal bazarlara çıxışına mane olub (Aydoğuş O., 2020.114 s).

İnsanların həyatını xilas etmək və dolanışıq vasitələrini qorumaq üçün təxirəsalınmaz və məqsədyönlü tədbirlər sosial cəhətdən həssas və az maaş alan işçilərin, o cümlədən miqrantların səhiyyə xidmətləri ilə əhatə olunması yolu ilə sosial müdafiənin genişləndirilməsini əhatə etməlidir. Xüsusən az maaşlı işlərdə çalışan qadınların vəziyyətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir (https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=124_124984-7uf8nm95se&title=Covid19_Tourism_Policy_Responses).

Pandemiyanın baş verdiyi dövrdə COVID-19-un mənfi təsirinə xüsusilə artıq humanitar böhranlar və ya fəvqəladə hallar yaşayan həssas ölkələr daha çox məruz

qalıb. Belə dövlətlərdə yardımın əhalinin ən ehtiyacı olan təbəqələrinə mümkün qədər tez çatdırılması son dərəcə vacibdir.

1.2. Koronavirus pandemiyası dövründə əhalinin sosial fəaliyyətində baş verən dəyişikliklər

Dünyanın müxtəlif ölkələrində dövlətlər koronavirus infeksiyası təhlükəsinə ən həssas əhali qruplarını dəstəkləmək üçün genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirir. Əsas yardım növlərinə ərzaq paylanması, sosial müavinətlər və məşğulluğun dəstəklənməsi, səhiyyə xidməti və yoluxma riskinin azaldılması üçün şəraitin yaradılması daxildir. (McKibbin & Fernando. 2021)

Tövsiyələr və infeksiyanın yayılma riskini minimuma endirmək üçün sosial izolyasiyanın saxlanması zərurəti hökumətləri əlavə dəstək alan evsizlərin vəziyyəti ilə bağlı xüsusi narahat edir.

Ən az inkişaf etmiş ölkələrdə hökumətlərin həll etməli olduğu əsas problem dolanışıq imkanlarını və normal həyat şəraitini itirmiş əhalinin ən həssas təbəqələrinin qida ilə təmin edilməsidir. Bundan əlavə, məhsulların qlobal tədarük zəncirlərinin pozulması bəzi hallarda bütövlükdə dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurətini prioritetləşdirib.

Əhalinin məşğulluğunun dəstəklənməsi, habelə itirilmiş gəlirlərin işsizliyə görə sosial ödənişlər, işəgötürənlərə kompensasiya və müavinətlər şəklində kompensasiyası, vergi tənzimlənməsinin yumşaldılması milli və beynəlxalq səylərin qeyd-şərtsiz prioritetinə çevrilmişdir.

İşsizlərə əlillik və digər sosial müavinətlərlə yanaşı maddi yardım mexanizmlərindən də istifadə olunması müsbət siqnaldır.

Buna baxmayaraq, pandemiya şəraitində əhalinin həssas qruplarına ünvanlı və əsaslı dövlət dəstəyinə baxmayaraq, bir çox hallarda infeksiyanın yayılmasının qarşısını almaq üçün hökumətlərin məcburi tədbirləri onların vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olan amildir (Aydoğuş Osman 2020, 114 s).

Dövlətlər maliyyə dəstəyi tədbirləri ilə yanaşı, tətbiq edilən məhdudiyyətlər səbəbindən təcrid olunmağa məcbur olan şəxslərə psixoloji yardımın göstərilməsi

məsələlərinə, habelə əhalinin bu qruplarının həyat və sağlamlığının qorunması üçün tədbirlərə də böyük diqqət yetirirlər.

Böyük ölçüdə əliliyi olan şəxslərə yardım məsələləri ənənəvi olaraq vətəndaş cəmiyyəti institutlarının və ayrı-ayrı vətəndaşların fəaliyyət sferası ilə bağlıdır ki, bu da indiki şəraitdə dövlət resurslarının olmaması səbəbindən aktuallaşır. Pandemiya ilə mübarizəyə şəxsi töhfə vermək və həssas əhaliyə kömək etmək imkanı bütün dünyada geniş rezonans doğurdu.

Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları dövlətlərə inklüziv siyasətlərin işlənilib hazırlanmasında, məlumatların yayılmasında və əhalinin ən həssas təbəqələrinə sosial dəstək verilməsində əsas rol oynayır və onların iştirakı olmadan hökumətlər COVID-19 pandemiyasının öhdəsindən gəlməsi çətin olardı (McKibbin & Fernando, 2021).

Azərbaycanda da Facebook, TikTok, Instagram, Telegram sosial şəbəkələri vasitəsilə müxtəlif vətəndaş cəmiyyətləri qrup şəklində pandemiya dövründə yoxsulluq yaşayan, maddi sıxıntı çəkən vətəndaşlara öz yardımlarını göstərdilər.

COVID-19-un yayılmasının yaratdığı böhran cəmiyyətin demək olar ki, bütün sahələrinə və əhalinin bütün təbəqələrinə təsir göstərsə də, xüsusən də ən həssas sosial qrupların nümayəndələri, o cümlədən qocalar, əlillər, mənzilsiz insanlar, valideynlərindən məhrum olmuş uşaqlar, miqrantlar əziyyət çəkəndilər. Ailələrdə zorakılıq problemləri daha da kəskinləşdi, ilk növbədə qadınları və uşaqları əhatə edir. İşsizlərin sayı artdı. Kəsib insanlar böhranın sağlamlıq və maliyyə təsiri ilə qeyri-mütənasib şəkildə yükləndi.

COVID-19-un əsasən yaşlı insanların xəstəliyi olduğu qənaəti yaşlı vətəndaşlar haqqında cəmiyyət üçün ağır görünə bilən mənfi stereotipləri gücləndirir. Yaş ayrı-seçkiliyi yaşlı insanların mal və xidmətlərə, hətta səhiyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarına birbaşa və çox vaxt fəlakətli təsir göstərə bilər.

Yaşlı insanlarda, xüsusilə diabet və ürək-damar xəstəlikləri kimi xroniki xəstəlikləri olanlarda, COVID-19-a yoluxma riski daha çoxdur. Bu gün onlar tək-cə artan sağlamlıq riskləri ilə deyil, həm də özünü təcrid şəraitində yaşamaqda böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Sosial uzaqlaşma xəstəliyinin yayılmasını azaltmaq üçün zəruri

olsa da, düzgün tətbiq edilmədikdə, bu, yaşlı insanların ən çox dəstəyə ehtiyac duyduqları bir zamanda onların sosial təcridinin artmasına səbəb ola bilər (OECD. Tourism Policy Responses. 2021).

Bir çox qocalar uzunmüddətli qayğı müəssisələrində, qocalar evlərində yaşayırlar. Belə müəssisələrdə qalan şəxslər bir-birinə yaxın olduqları üçün yoluxma riski və xəstəliyin mənfi təsirləri daha yüksək olur. Nəticədə, bir çox dövlətlər yaşlı insanların fiziki və psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərən, onların narahatlığının, gərginliyinin və izolyasiyasının artmasına səbəb olan səfərlərin və qrup fəaliyyətlərinin məhdudlaşdırılması kimi tədbirlər görməyə məcbur olurlar. Səfərlərin məhdudlaşdırılması siyasəti balanslaşdırılmış olmalı və bir tərəfdən mümkün sağlamlıq riskləri, digər tərəfdən isə ailə və ünsiyyət üçün psixoloji ehtiyac nəzərə alınmalıdır (Aydoğuş Osman, 2020, 114).

Epidemiya zamanı əhalinin sosial cəhətdən həssas qrupları arasında, xüsusən də pensiyaçılar arasında qidalanmanın səviyyəsi kəskin şəkildə yüksələ bilər və bu, ölüm hallarının artmasına səbəb ola bilər. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətlər üçün əsas problemə çevrilir, bu xüsusilə yaşlı insanların özünü təcrid etməsi halında aktualdır. Sosial xidmətlər, lazım gəldikdə, qidanın yaşlı vətəndaşlara evdə çatdırılmasını təmin etməlidir.

Azərbaycanda da bu sahədə tədbirlər həyata keçirildi. Həm dövlət, həm də fərqli şirkətlər tərəfindən ölkədə yaşlı əhalinin siyahısına əsasən ev-ev gəzildi və hər bir yaşlı insan üçün hər ay ərzaq paylandı.

Əlil insanlar, hətta epidemiyadan kənar da olsalar da, tez-tez səhiyyə xidmətlərindən istifadə etməkdə problemlərlə üzləşirlər. Əlilliyi olan insanlar üçün yüksək COVID-19-a yoluxma riski və daha ciddi sağlamlıq nəticələri sosial xidmətlərin göstərilməsinin dayandırılması və dəstək tədbirləri kimi digər problemlərlə daha da güclənir.

COVID-19-un yayılmasına qarşı profilaktik tədbirlər əlillər üçün çətin ola bilər: bəzi insanlar binaların tez-tez təmizlənməsi və ya hətta əllərini yumaq tövsiyələrinə əməl etməkdə çətinlik çəkə bilər. Digərləri sosial məsafəni qoruya və ya özlərini təcrid edə bilməyəcəklər, çünki gündəlik tapşırıqları yerinə yetirmək

üçün daimi köməyə və dəstəyə ehtiyac duyurlar. Bu dövrdə sosial xidmətlərin fasiləsiz göstərilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (McKibbin & Fernando. 2021).

Pandemiya şəraitində Azərbaycanda yaşayan bütün qrup əlillərin də siyahısına əsasən onlara aylıq ərzaq və yardım təşkil edilmişdir.

Qadınlara və uşaqlara qarşı məişət zorakılığı bütün dünyada geniş yayılıb. İƏİT-in məlumatına görə, bütün qadınların üçdə birindən çoxu həyatları boyu ya partnyorları, ya da münasibətdə olmadıqları insanlar tərəfindən fiziki və ya cinsi zorakılığa məruz qalıb. COVID-19 böhranı bu vəziyyəti daha da ağırlaşdırıb.

COVID-19 pandemiyası zamanı bir çox qadın və uşaqlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün psixoloji, fiziki və ya iqtisadi xarakterli zorakılıq üsullarından istifadə edən zorakı insanlarla birlikdə evdə dustaq vəziyyətinə düşürlər. Hərəkət məhdudlaşdırılması qurbanların başqa yerdə sığınacaq tapmasına mane olur. Onlar evdən çıxmaq istəyərkən və ya hətta partnyorunun yanında təcili yardım çağırarkən əhəmiyyətli maneələrlə üzləşirlər. Eyni zamanda, müvəqqəti sığınacaqlarda olan qadınlar və uşaqlar yoluxma riski, eləcə də köçmək üçün yerlərin kifayət qədər olmaması səbəbindən sonrakı mənzil axtarışında çətinlik çəkirlər.

COVID-19-un yayılmasının potensial mənfi nəticələri (o cümlədən işsizliyin artması, əmək haqqının itirilməsi, iş təhlükəsizliyinin olmaması) qadınlar üçün xüsusilə təhlükəlidir, çünki iqtisadi nəzarət zorlayıcı üçün əsas vasitədir. Maliyyə qeyri-müəyyənliyi zorakılıq qurbanlarının ailələri ilə birlikdə qalmasına səbəb ola bilər. Çox vaxt zorakılıqdan sağ çıxan qadınlar da ədliyyə sisteminə çıxışı məhdudlaşdıran çoxsaylı maneələrlə üzləşirlər. (OECD. Tourism Policy Responses. 2021)

COVID-19 böhranının səbəb olduğu azalan tələb və təklifin pozulması qısa və orta müddətli dövrdə iqtisadi fəaliyyətin bir sıra sahələrində iş yerlərinin mövcudluğunu təhdid edir. COVID-19 böhranının kəskinləşməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlərə sosial uzaqlaşma və pərakəndə satış, nəqliyyat, restoranlar, otellər və digər xidmət sahələrinin bağlanması daxildir.

İşsizlik müavinətləri və digər əlaqədar müavinətlər itirilmiş gəlirin mənfi təsirini azaltmağa kömək edir. Amma bütün ölkələrdə işini itirmiş insanların belə dəstək almaq imkanı yoxdur (Aydoğuş Osman 2020: s.114).

2019-cu ildə aparılan bir araşdırma göstərir ki, Belçika, Lüksemburq, İspaniya kimi ölkələrdə işdən çıxarılma halında dövlət dəstəyini alma ehtimalı 90% və ya daha yüksək səviyyədədir. Avstriya, Böyük Britaniya, Latviyada bu rəqəm 70%-dən çoxdur. Yunanıstanda, İtaliyada, Polşada işdən çıxarılma halında heç bir ödənişin alınmaması ilə bağlı ciddi risk var (<https://ach.gov.ru/upload/pdf/Covid-19-inclusion.pdf>).

İrlandiya hakimiyyəti COVID-19 ilə əlaqədar işsizlik müavinəti proqramı çərçivəsində həftədə 350 avroya qədər ödənişlər həyata keçirirdi (pandemiya zamanı ödənişlərin məbləğində də artım olub). Bu proqramdan öz-özünə işləyən vətəndaşlar da istifadə edə bilər. Ödənişlər özünütəcrid və ya COVID-19 aşkarlanması ilə əlaqədar həyata keçirilir (350 avroya qədər). Dövlət pandemiya zamanı kirayə müqavilələrinin ləğv edilməsinin və ya kirayə haqqının artırılmasının qarşısını almaq üçün qanunvericilik tədbirləri də qəbul edib. İpoteka kreditləri üzrə ödənişlərin 3 ayadək müddətə təxirə salınması, kommunal ödənişlərin ödənilmədiyi halda ev təsərrüfatlarının qaz və elektrik enerjisindən ayrılmasına qadağa qoyulub (McKibbin & Fernando. 2021).

ABŞ-da, koronavirusun nəticələrinə qarşı mübarizə üçün üçüncü tədbirlər paketi çərçivəsində hökumət ildə 75 min dollara qədər gəliri olan vətəndaşlara birbaşa ödənişlər üçün 290 milyard dollar ayırdı (hər böyük üçün 1200 dollar və uşaq başına 500ABŞ dolları).

Böyük Britaniya, İtaliya, İspaniya və Slovakiya ipoteka ödənişləri üçün müvəqqəti təxirə salınma tətbiq edib. Böyük Britaniya, İspaniya, ABŞ və Fransa, eləcə də Kanadanın bəzi əyalətləri və bələdiyyələri insanların köçürülməsinə qadağa qoyub. Yunanıstanda mart və aprel ayları üçün işini itirmiş insanlara aylıq kirayə haqqının yalnız 60%-ni ödəməyə icazə verən müvəqqəti tədbir tətbiq edilib. Yaponiyada ev təsərrüfatları zəruri hallarda kommunal ödənişləri təxirə sala bilər (OECD. Tourism Policy Responses. 2021).

Azərbaycanda da əhaliyə kömək məqsədilə bu sahədə tədbirlər həyata keçirildi. Ağır karantin şəraitində bir neçə ay kreditlərin ödənişi donduruldu və hər bir işsiz əhali üçün adambaşına 190 manat məbləğində aylıq sosial müavinət təyin edildi.

Ümumi əhaliyə nisbətən miqrantların nisbəti yüksək olan ölkələrdə miqrantların vəziyyətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Hökumətlər bu əhalini COVID-19-un nəticələrinin aradan qaldırılması üçün proqramlara daxil etməsələr, o zaman virusun yayılması ilə mübarizə səyləri daha az effektiv olacaq: daha çox insan yoluxacaq, fəvqəladə rejim daha uzun olacaq.

Bütün dünyada miqrantlar su və gigiyena məhsullarına məhdud çıxışı olan izdihamlı bir mühitdə yaşayırlar. Belə şəraitdə sosial məsafə və digər əsas profilaktik tədbirlərə, məsələn, xəstəlik zamanı özünü təcrid etmə prinsiplərinə riayət etmək çətinidir. Bu cür problemləri həll etmək üçün ölkələr miqrantları müvəqqəti mənzil proqramlarına daxil etməli, onların qalma şəraitini yaxşılaşdırmalı və tranzit məntəqələrində və qəbul mərkəzlərində səhiyyə xidmətlərinə çıxışı yaxşılaşdırmalıdırlar.

Demək olar ki, bütün ölkələr COVID-19-un yayılması təhlükəsinə sərhədləri bağlamaq və miqrasiya rejimlərini sərtləşdirməklə cavab verdi. Gələn miqrantlar karantin rejiminə riayət etməyə məcbur olurlar və izdihamlı tranzit məntəqələrində qalırlar. Digər tərəfdən, sərhədlərini bağlayan ölkələrdə çoxlu sayda miqrant evlərinə dönmə bilmədiyi üçün çətinliklə üzləşir (McKibbin & Fernando. 2021).

Azərbaycanda da sərhədlərin bağlanması tədbiri həyata keçirildi. Pandemiyanın ən çox yayıldığı ölkələrlə (məsələn, İran) sərhədlər bağlandı.

Əhalinin həssas qruplarının nümayəndələri (yaşlılar, əlillər, valideynlərini itirmiş körpələr, qadınlar, uşaqlar, işsizlər, evsizlər, miqrantlar) obyektiv olaraq daha çox koronavirus infeksiyasına yoluxma riskinə məruz qalırlar və eyni zamanda, çətin həyat vəziyyətindən uğurla çıxmaq üçün daha az imkanlara malikdirlər.

Beynəlxalq təşkilatların və milli hökumətlərin fəaliyyətində inklüzivlik məsələlərinin geniş işıqlandırılması COVID-19-un yayılmasına qarşı global mübarizədə imkansız vətəndaşların hüquq və mənafələrinə hörmət edilməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu əhali qruplarının keyfiyyətli tibbi xidmətə, təhsilə və məşğulluğa çıxışının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin mühüm töhfəsinə baxmayaraq, bir sıra hallarda məcburi məhdudiyyətlər əhalinin

həssas qruplarının nümayəndələrinin həyat şəraitinə mənfi təsir göstərən əsas amildir (McKibbin & Fernando. 2021).

Böhranın inklüzivlik məsələlərinə təsirinin bəzi müsbət cəhətləri də var. Əvvəllər iş yerinə çıxışı problem olan vətəndaşların (məsələn, əlillər) ictimai həyatda tam iştirak imkanları genişlənmişdir. Şirkətlər uzaqdan işləməyi dəstəkləyən prosedurlar və texnologiyalar tətbiq etmək məcburiyyətində qaldıqları üçün, bir çoxları artıq uzaqdan işləmə bacarıqlarını təkmilləşdirmiş əlilləri işə götürməkdə maraqlı ola bilərlər. Qeyd etmək lazımdır ki, əlillərin icmaları uzun müddətdir ki, uzaqdan işləmə payının artırılmasını müdafiə edirlər.

Distant işləmə həm də şirkətlərə daha müxtəlif işçi qüvvəsindən istifadə etməyə imkan verir və coğrafi baxımdan uzaq bölgələrdən olan insanlar üçün iş imkanları açır. Eyni zamanda, distant işləmə, iş mühitində ayrı-seçkiliyə məruz qalan insanlar üçün təhlükəsiz yer təmin etməklə daha əhatəli mühitə töhfə verir. Həmçinin, evdən işləmək xüsusilə uşaqlara, qocalara və ya xroniki xəstə ailə üzvlərinə qulluq edən işçilər, əksər hallarda qadınlar üçün əlverişli olmuşdur (Aydoğuş O., 2020, s.114).

Nəticə olaraq pandemiya bütün sahələrdə iş görmə tərzimizi dəyişdi. Böhrana cəmiyyətin reaksiyaları daha böyük bərabərlik və inklüzivliyin sərhədlərini genişləndirmək üçün zəmin yarada bilər və bunlar dünya normal vəziyyətə qayıtdıqca davam edə bilər və davam etdirilməlidir.

II FƏSİL. PANDEMİYANIN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA YARATDIĞI DURĞUNLUĞUN TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycanla koronavirus pandemiyasının dinamikasının təhlili

Yeni texnologiyalar reaksiya imkanlarını genişləndirə və epidemiya əleyhinə tədbirlərin effektivliyini artırma bilər. Xüsusilə müasir texniki həllərin geniş tətbiqi Azərbaycana ümummilli karantin tətbiqindən uğurla çıxmağa imkan vermişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin böyük əksəriyyəti pandemiyanın ilkin mərhələlərində bu fürsətdən tam istifadə edə bilmədi, çünki onların müşahidə xidmətləri analoji təkmilləşdirməyə məruz qalmadı və ilk növbədə XX əsrin ortalarında hazırlanmış texnologiyalara etibar etməyə davam etdi.

Azərbaycanın uğuru virusun yayılmasının izlənməsi və lokallaşdırılması üçün yeni texnologiyaların geniş populyarlığını əvvəlcədən müəyyənləşdirdi, lakin müasir informasiya texnologiyalarının səhiyyə sisteminin səmərəliliyinin və təhlükəsizliyinin artırılmasına töhfəsi heç də az əhəmiyyət kəsb etmədi.

Müsbət tövsiyə olunan həllər arasında qeyd etmək lazımdır:

– teletibbdən istifadənin genişləndirilməsi.

Məsələn, pandemiya zamanı uzaqdan xidmətlər almaq üçün ictimai internet platformasının mövcud olduğu Polşada adi məsləhətləşmələrin təxminən 80%-i uzaqdan aparılıb (Health at a Glance, 2020) .

Teletibb xidmətlərinin tətbiqi sürətində qanunvericilikdə müvafiq qaydaların və distant qarşılıqlı əlaqənin təşkili üçün hazır texniki həllərin mövcudluğu, o cümlədən həkimlərin və xəstələrin distant konsultasiya imkanları barədə məlumatlandırılması əsas rol oynamışdır. Məsləhətləşmələrin maksimum sayının distant formaya keçirilməsini daha da təşviq etmək üçün bütün inkişaf etmiş ölkələr uzaqdan xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı tələbləri, o cümlədən istifadə olunan rabitə vasitələrinə və həkimin yerləşdiyi yerə məhdudiyətlərin aradan qaldırılmasını müvəqqəti olaraq yumşaldıblar. Bəzi ölkələr uzaqdan məsləhətləşmələrin təşkili ilə bağlı texniki xərcləri ödəmək üçün tibb təşkilatlarına əlavə maliyyə vəsaiti almaq imkanını verib.

Tibbi təşkilatlara baş çəkərkən yoluxma riskini azaldan distant xidmətlərin genişləndirilməsinin xüsusi halı kimi, tibbi yardımın göstərilməsi ilə bağlı sənədlərin elektron formaya keçirilməsi nəzərdən keçirilə bilər: xəstəlik məzuniyyəti arayışları, dərman reseptləri, test nəticələri (o cümlədən yeni infeksiyalar üçün testlər) və s.

– xəstəliklərin diaqnostikasının avtomatlaşdırılması.

COVID-19 pandemiyası görüntülmə sistemlərinin və özünüdiaqnostika və xəstəliklərin monitorinqi üçün tətbiqlərin qəbulu sürətini sürətləndirdi, hər iki texnologiya sonradan digər xəstəliklərin əlamətlərini aşkar etmək üçün tətbiq edildi.

Digər sahələrin daha da avtomatlaşdırılması yüksək epidemiya yükü şəraitində ilkin diaqnostikanın yüksək əlçatanlığını təmin etməli və gələcək epidemiyaların uzunmüddətli nəticələrini yüngülləşdirməlidir.

– yeni xəstəliyin gedişi ilə bağlı elmi məlumat bazasının formalaşdırılması.

Elektron xəstə qeydləri xəstələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, ilkin simptomların xüsusiyyətlərinin avtomatlaşdırılmış təhlilinə, xəstəliyin daha da inkişafına və müxtəlif müalicələrə cavab verməyə imkan verir. Bu alətin kütləvi şəkildə tətbiqi yeni müalicə vasitələrinin işlənilməsi və onların effektivliyinin qiymətləndirilməsini sürətləndirəcək;

– məhdud resursların bölüşdürülməsinin monitorinqi və planlaşdırılması.

COVID-19 xəstələrinin müalicəsi üçün lazım olan əsas resursların balansının monitorinqi üçün elektron sistemlər (ixtisaslaşdırılmış xəstəxanalarda və reanimasiya şöbələrində pulsuz çarpayılar, PPE (fərdi mühafizə vasitələri) ehtiyatları, dərmanlar və sınaq reagentləri) resurs çatışmazlığının aradan qaldırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Buna baxmayaraq, əksər hallarda bu sistemlərin funksionallığı qərar qəbul edənlərə yaranan problemlə sahələr və mövcud ehtiyatlar barədə məlumat verməklə məhdudlaşdı, resursların yenidən bölüşdürülməsinə dair qərarlar əl ilə qəbul edilirdi. Gələcəkdə bu qərarların ən azı bəziləri) avtomatlaşdırıla bilər.

Cədvəl 1: Covid-19 Azərbaycan iqtisadiyyatı və e-biznesə təsirinin PEST analizi

Siyasi faktorlar
<ul style="list-style-type: none"> Bəzi ölkələrdə uzaqdan məsləhətləşmələrin təşkili ilə bağlı texniki xərcləri ödəmək üçün tibb təşkilatlarına əlavə maliyyə vəsaiti almaq imkanı
İqtisadi faktorlar
<ul style="list-style-type: none"> Bank kreditlərinin ödənilməsində güzəştlərin tətbiq edilməsi
Sosial faktorlar
<ul style="list-style-type: none"> məhdud resursların bölüşdürülməsinin monitorinqi və planlaşdırılması. xəstəliklərin diaqnostikasının avtomatlaşdırılması istifadə olunan rabitə vasitələrinə və həkimin yerləşdiyi yerə məhdudiyətlərin aradan qaldırılması
Texnoloji faktorlar
<ul style="list-style-type: none"> teletibbdən istifadənin genişləndirilməsi COVID-19 xəstələrinin müalicəsi üçün lazım olan əsas resursların balansının monitorinqi üçün elektron sistemlər (ixtisaslaşdırılmış xəstəxanalarda və reanimasiya şöbələrində pulsuz çarpayılar, PPE (fərdi mühafizə vasitələri) ehtiyatları, dərmanlar və sınaq reagentləri) həkimlərin və xəstələrin distant konsultasiya imkanları barədə məlumatlandırılması adi məsləhətləşmələrin təxminən 80%-inin distant aparılması

Mənbə: <https://www.taxes.gov.az/az/post/1699> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən araşdırmalar və təhlillərə əsasən hazırlanıb.

Cədvəl 2: Covid-19 Azərbaycan iqtisadiyyatı və e-biznesə təsirinin SVOT analizi

Güclü cəhətlər	Zəif cəhətlər
<ul style="list-style-type: none"> xəstəliklərin diaqnostikasının avtomatlaşdırılması Bank kreditlərinin ödənilməsində güzəştlərin tətbiq edilməsi məhdud resursların bölüşdürülməsinin monitorinqi və planlaşdırılması istifadə olunan rabitə vasitələrinə və həkimin yerləşdiyi yerə məhdudiyətlərin aradan qaldırılması teletibbdən istifadənin genişləndirilməsi COVID-19 xəstələrinin müalicəsi üçün lazım olan əsas resursların balansının monitorinqi üçün elektron sistemlər (ixtisaslaşdırılmış xəstəxanalarda və reanimasiya şöbələrində pulsuz çarpayılar, PPE (fərdi mühafizə vasitələri) ehtiyatları, dərmanlar və sınaq reagentləri) həkimlərin və xəstələrin distant konsultasiya imkanları barədə məlumatlandırılması adi məsləhətləşmələrin təxminən 80%-inin distant aparılması 	<ul style="list-style-type: none"> sistemlərin funksionallığının qərar qəbul edənlərə yaranan problemlə sahələr və mövcud ehtiyatlar barədə məlumat verməklə məhdudlaşması resursların yenidən bölüşdürülməsinə dair qərarların əl ilə qəbul edilməsi karantin şəraiti əsas resursların ixracına qadağa bir çox sahələrin, məsələn turizm və iaşə obyektlərinin müvəqqəti bağlanması nəticəsində işsizlik insanların evlərini tərk etmələrinə qadağaların qoyulması, evdən çıxmaq üçün məhdud vaxtın qoyulması

Mənbə: <https://www.taxes.gov.az/az/post/1699> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən araşdırmalar və təhlillərə əsasən hazırlanıb.

Yeni texnologiyalar üzrə siyasət epidemiya zamanı innovativ tibbi və texnoloji həllərin tətbiqinin sürətləndirilməsi imkanlarını da təmin etməlidir.

Azərbaycanın COVID-19 pandemiyası qarşısında ən mühüm üstünlüyü ixtisaslaşdırılmış ehtiyatların mövcudluğu deyil, cavab tədbirlərini tez bir zamanda tətbiq etməyə hazır olması idi. Əksər Qərbi ölkələri zəruri tədbirlərin görülməsində gecikmələr (karantin elan edilməsi, əsas resursların ixracına qadağa qoyulması, xəstəxanaya yerləşdirmə və PPE-dən istifadə qaydalarının dəyişdirilməsi) və ya onların düzgün yerinə yetirilməməsi (həddən artıq azalma) səbəbindən əlavə itkilərə məruz qalıb. Mümkün cavab mexanizmlərinin ilkin öyrənilməsi və onların müntəzəm olaraq yenilənməsi gələcək infeksiyalarla qarşılaşdıqda bu riskləri azaldacaq.

Əvvəlki yeni infeksiyaların yayılması təcrübəsi göstərir ki, COVID-19 pandemiyası inkişaf etmiş ölkələrdə potensial təhlükəli xəstəliyin sıçrayışının yeganə halı olmayacaq. Əvvəllər tədqiq edilməmiş təbii ərazilərin davamlı inkişafı heyvan mənşəli yeni patogenlərin daimi axını təmin edir və beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi və əhalinin böyük şəhərlərdə cəmləşməsi onların sürətlə yayılmasına şərait yaradır.

Sonrakı təhlükəli infeksiyalar qarşısında itkilərin səviyyəsi, əsasən, milli səhiyyə sistemlərinin yeni oyun qaydalarını qəbul etmək və transformasiya ehtiyacını dərk etmək istəyindən asılı olacaq. Dəyişikliyin son məqsədi həm normal şəraitdə, həm də fəvqəladə hallarda eyni dərəcədə effektiv işləyə bilən “ikili istifadəli” səhiyyə xidmətinə doğru hərəkət etməkdir. Bu qabiliyyət yoluxucu xəstəliklər xidmətinin genişləndirilməsi ilə deyil, tibbi yardımın təşkili və göstərilməsinin yeni formalarından istifadə etməklə təmin edilməlidir.

Hər bir ölkə üçün zəruri islahatların spesifik siyahısı onun hazırkı səhiyyə modelinin xüsusiyyətləri və COVID-19 pandemiyası zamanı aşkar edilən zəif cəhətləri ilə müəyyən edilir. Azərbaycan üçün səhiyyə orqanlarının qeyri-dövlət subyektləri - tibb və sığorta təşkilatları, əlaqəli sənaye müəssisələri, könüllülərlə tam miqyaslı qarşılıqlı fəaliyyətə və tibbi xidmətin göstərilməsinə yeni yanaşmalara hazır olmaması belə zəif nöqtəyə çevrildi. İlk növbədə dövlət sektoruna və ənənəvi

həllərə arxalanmaq pandemiyanın ilkin mərhələlərində sistemi tez və effektiv şəkildə səfərbər etməyə imkan yaratsa da, xəstəliyin pik həddində onun resursları yetərli olmadı. Nəticədə, həm COVID-19 xəstələri, həm də xroniki xəstəlikləri olanlar üçün qayğıya əlçatanlığın azalması əksər inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha güclü və uzun olmuşdur və həddindən artıq ölüm nisbəti daha yüksəkdir.

Bir çox müəssisələrin tərəddüdlə yenidən açılmasının oxşar mənzərəsi milli statistika agentliklərinin ilkin məlumatlarından və biznes sorğularından yaranır.

Cədvəl 3-də 2015-2020-ci illərdə əhaliyə müalicə-profilaktik xidmətlərin göstərilməsi əks edilmişdir.

Cədvəl 3: Əhaliyə 2015-2020-ci illərdə müalicə-profilaktik xidmətlərin göstərilməsi

Əhaliyə tibbi yardımın göstərilməsi						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Təcili tibbi yardım stansiyalarının (şöbələrinin) sayı	79	79	79	79	79	77
Ambulator yardım və çağırış zamanı yardım göstərilmiş şəxslərin sayı - cəmi, min nəfər	1 590,4	1 684,8	1 655,0	1 721,1	1 725,6	1 774,3
əhalinin hər 1 000 nəfərinə	166,9	174,8	170	175,3	174,2	177,9
Ambulator-poliklinik müəssisələrinin sayı	1 750	1 758	1 737	1 741	1 726	1 723
Ambulator-poliklinika müəssisələrə müraciətlərin sayı, min	59 643,2	47 238,7	48 281,6	46 923,0	47 248,1	38 516,2
Kənd yerlərində fəaliyyət göstərən tibb məntəqələrinin sayı	1 799	1 858	1 781	1 777	1 775	1 758

Mənbə: https://www.stat.gov.az/menu/2/quality/az/gsbpm/social/30stat_sb.pdf məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Cədvəl 4-də 2015-2020-ci illərdə Respublika ərazisində qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı əks edilmişdir.

Cədvəl 4: 2015-2020-ci illərdə Respublika ərazisində qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı

Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlər						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı, nəfər	73 527	63 543	77 587	83 722	99 507	8 205
o cümlədən:						
qəbul edilmiş	2 009	8 949	13 455	12 777	30 950	2 304
göndərilmiş	71 518	54 594	64 132	70 945	68 557	5 901
Qəbul edilmiş və göndərilmiş tur-günlərin sayı, adam-gün	501 819	370 520	487 446	549 037	565 590	31 904
o cümlədən:						
qəbul edilmiş	8 102	33 054	65 804	60 645	99 798	5 197
göndərilmiş	493 717	337 466	421 642	488 392	465 792	26 707

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>, 01.01.2022

Cədvəldən görüldüyü kimi 2020-ci ildə Covid-19 pandemiyası başladıqdan sonra turistlərin sayında kəskin azalma baş vermişdir.

Cədvəl 5-də respublikanın iaşə obyektlərinin 2015-2020-ci illər dövründə əsas göstəriciləri verilmişdir.

Cədvəl 5: İaşənin 2015-2020-ci illərdə əsas göstəriciləri

İaşənin əsas göstəriciləri						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
İaşə dövriyyəsi, milyon manat	1111,2	1 215,4	1401,8	1 533,3	1655,2	759,6
o cümlədən:						
dövlət	15,2	15,6	16,2	15,7	15,4	5,6
qeyri-dövlət	1096,0	1 199,8	1385,6	1 517,6	1639,8	754,0
İaşə dövriyyəsinin fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	114,0	100,1	103,4	106,8	106,7	45,4
dövlət	101,2	93,6	93,0	94,8	96,7	35,8
qeyri-dövlət	114,2	100,2	103,6	109,5	106,8	45,5
İaşə fəaliyyəti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayı, vahid	15 645	17 298	18 728	19 440	20 878	21 483
o cümlədən:						
dövlət	12	19	19	19	19	19
qeyri-dövlət	15 633	17 276	18 709	19 421	20 859	21 464
İaşə obyektlərində oturmaq yerlərinin sayı, min yer	575,7	660,2	730,7	825,0	906,5	934,6

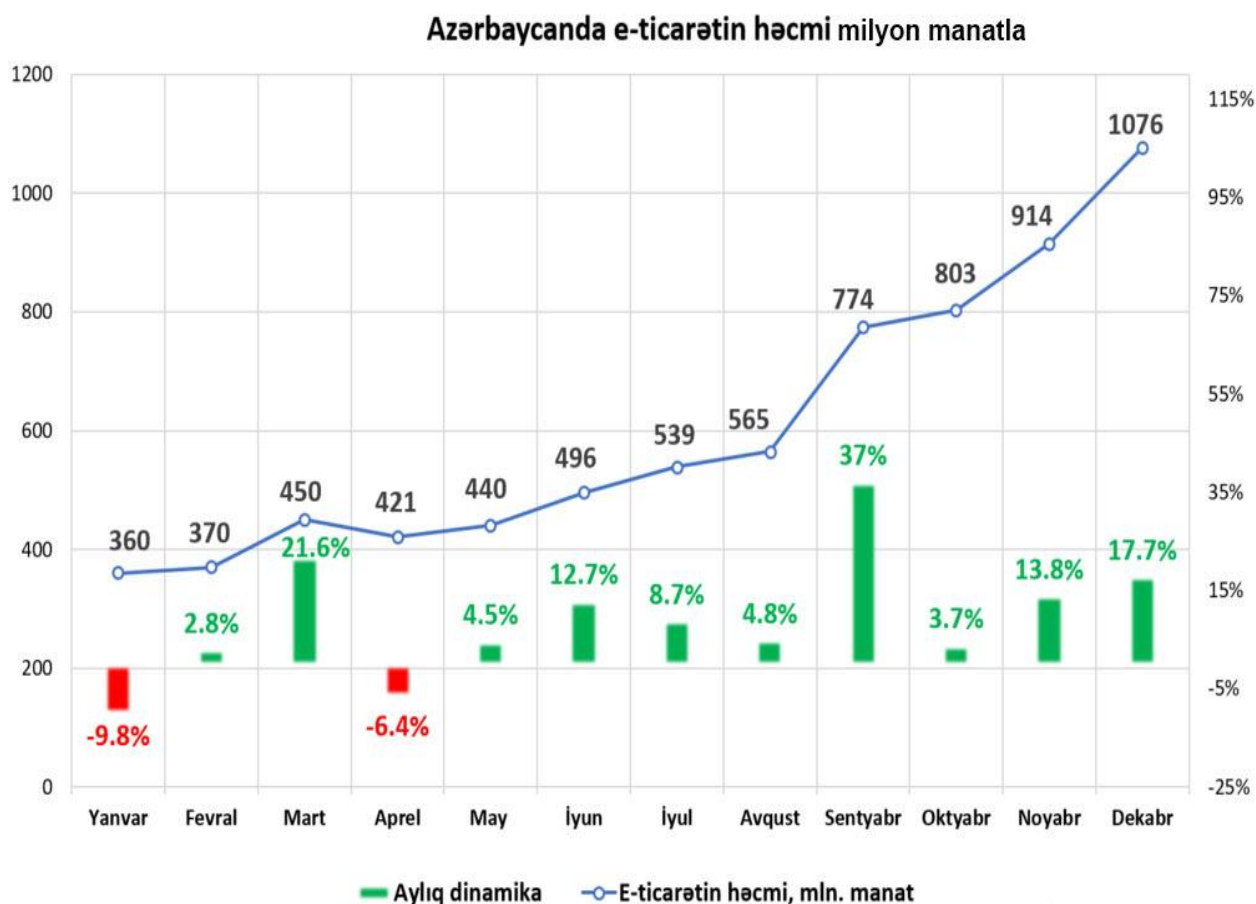
Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>, 01.01.2022

Bu cədvəldən də göründüyü kimi 2020-ci ildə pandemiya nəticəsində işə obyektlərinin əsas göstəricilərindən kəskin azalma müşahidə edilib.

İşə obyektlərinin bəziləri onlayn rejimdə i.lərinə davam ediblər. Azərbaycanla pandemiya dövründə e-ticarət və kart vasitəsilə ödəniş ən yüksək pik nöqtəsinə çatıb.

Şəkil 1-də Azərbaycanda 2020-ci ildə elektron ticarətin həcmi aylar üzrə verilib.

Şəkil 1: Azərbaycanda e-ticarətin həcmi milyon manatla

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>, 01.01.2022

2021-ci ildə debit kartları və kredit kartları ilə 11,172,000,000 manat dəyərində ödənişlər edilib və bu 2020-ci il ilə müqayisədə 82,7 faiz çoxdur.

Azərbaycan tərəfindən əvvəlcə COVID-19-un yayılmasının qarşısını almaq, sonra isə onun sosial və iqtisadi təsirlərini yumşaltmaq üçün həyata keçirilən siyasət tədbirləri hökumətin fiskal imkanlarını əks etdirən müdaxilələrin miqyası ilə OECD ölkələrindəki kimi idi. Azərbaycan 2020-ci ilin birinci rübündən başlayaraq xaricə

səyahətə ciddi məhdudiyyətlər tətbiq etdi və bu məhdudiyyətlərin çoxu 2021-ci ilin yayına qədər qüvvədə oldu.

Qiymətə nəzarət də daxil olmaqla gəlir dəstəyi sosial təhlükəsizlik şəbəkəsini gücləndirdi. Biznesləri ayaqda saxlamaq üçün siyasətçilər trust fondları və kommersiya bankları vasitəsilə biznes üçün likvidliyi və kredit xətlərini artırdılar. Bəziləri də banklarda kredit ödənişlərinin təxirə salınmasını dəstəkləyib. Vergitutma həm siyasət, həm də idarəetmə baxımından digər mühüm siyasi rıçaq idi; hökumətlər digər tədbirlərlə yanaşı, vergi bəyannamələrinin verilməsi müddətlərini, gecikdirilmiş ödənişləri, yoxlamaları dayandıraraq və/yaxud firmaları sosial sığorta haqlarını ödəməkdən azad ediblər. Bütün regionda biznesin yoxlanılmasına moratoriumlar da geniş tətbiq edilir. Rəqəmsallaşma bəzi hökumətlərin xidmətin davamlılığını dəstəkləmək üçün istifadə etdiyi başqa bir siyasət alətinə çevrildi.

Cədvəl 6: Ticarətin ümumi göstəriciləri

	2018	2019	2020
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və onlara texniki xidmət müəssisələrinin sayı	34421	40765	43988
Əşya, ərzaq və qarışıq məhsullar yarmarkalarının və bazarların sayı	126	125	125
Bazarlarda və yarmarkalarda ticarət yerlərinin sayı	38 064	38 193	37 723
Hüquqi şəxs yaratmadan ticarətlə məşğul olan fərdi sahibkarların sayı	205 090	221 484	228 742
Mağazaların sayı	72 243	82 141	82 564
Mağazaların ticarət sahəsi, min m ²	4 525,8	5 217,4	5 307,0
Köşklərin sayı	3 302	3 099	2 938
E-ticarət (milyon manatla)	41 058 000	44 025 000	1 076 000 000

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>, 01.01.2022

Cədvəldən də göründüyü pandemiya dövründə ölkədə ticarət göstəricilərində kəskin azalma baş verməmişdir, e-ticarət həcmində isə kəskin artım müşahidə edilir. Göstəricilərdən aydın olur ki, fərdi şəxslərin səlahiyyətində olan köşklərin sayı 2020-ci ildə 11% azalmışdır. Qapanmalardan dolayı elektron ticarətdə isə kəskin artım hiss olunur. Bu artımın təhlilini apararaq, elektron ticarət dövriyyəsi 2018-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə 26 dəfə artmışdır. COVID-19 pandemiyası ticarətin rəqəmləşdirilməsinə böyük təkan vermişdir. Belə ki, rəqəmsal mühit xeyli canlandı.

Pandemiyanın ilk dövəmlərində xaricdən onlayn məhsul sifarişlərdə problemlər olmağına baxmayaraq, qısa müddətdə elektron ticarətdə artım müşahidə olunmuşdur. Ölkəmizdə vətəndaşlar sifarişləri bir sıra ölkələrdən etmələrinə baxmayaraq, ən çox sifarişlər Türkiyə üzərindən olmuşdur. Əvvəllər daxilə elektron ticarətin zəif olması, mağazaların elektronlaşmaması, əhalinin onlayn sifarişlərə önəm verməməsi halları müşahidə edilirdi. Sifarişlərin sayının artması yerli karqo şirkətlərin inkişaf etməsinə, alış-veriş, ünvanadək çatdırılma ilə bağlı şirkətlərin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Mağazalar, fərdi şəxslər öz məhsullarını sosial şəbəkələr- Facebook, Instagram, TikTok vasitəsilə reklam edərək, öz alıcı arealını taparaq, məhsulları əlçatan etdilər. Təbii ki, digər ölkələrdə olduğu kimi, bizim ölkəmizdə də elektron ticarətlə bağlı problemlər mövcuddur. Bunlardan ən əsaslı problem insanların elektron ticarətə yetəri qədər güvənməməsidir.

Bazarlara investisiya və digər sektorlarda məhsuldarlıq kəşfiyyat xarakteri daşıyır və buna görə də siyasətlə daha sıx bağlıdır. Potensial investisiyaların canlılığı və gəlirliliyi barədə əvvəlcədən çox az şey məlumdur. İnvestorlar mövcud olanlar üçün rəqabət aparmaqdansa, yeni imkanlar yaratmağa daha çox meyillidirlər. Hökumət də öz növbəsində məhdudiyətləri yumşaltmalı və riskdən çəkinməlidir. Bu, xarici investorların fəaliyyətinə nəzarət etməkdənsə, onlara etibar etmək istəyini nəzərdə tutur.

İnvestorun yalnız yerli resurslardan maksimum istifadəni necə artırmaq barədə düşündüyünə və buna görə də hər bir addımın diqqətlə yoxlanılmasına inam potensial məhsuldar investisiyaları əngəlləyir. Üstəlik, xarici investorlar orta və kiçik şirkətlər olduqda, onlar dövlətlə fərdi güzəştlərə və ya hasilatın pay bölgüsü sazişlərinə deyil, biznes və investisiya üçün ümumi çərçivə şərtlərinə daha çox etibar edirlər. Həm də adətən dövlət büdcəsindən verilən müavinətlərin çatışmazlığını doldurmaq üçün onların daxili resursları azdır. Bu o deməkdir ki, bu cür alternativ formalar genişmiqyaslı resurs hasilatına qoyulan investisiyalardan daha çox ümumi biznes mühitindən asılı olmuşdur.

2.2. Pandemiya dövründə sosial-iqtisadi problemlərə qarşı idarəetmə metodları

Koronavirusun dünyanın ikinci ən böyük iqtisadiyyatı olan Çində yayılması və daha sonra dünyanın aparıcı iqtisadiyyatlarından olan ABŞ və Avropaya yayılması qlobal iqtisadi inkişafa böyük təsir göstərir. Ümumiyyətlə, dünya tarixində belə tənəzzül əksər iqtisadi sferalarda müxtəlif ölkələrdə eyni vaxtda müşahidə olunmayıb. Koronavirusla bağlı iqtisadi problemlər qloballaşma əsasında formalaşan beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemindəki çatışmazlıqları üzə çıxarıb. Mövcud beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemi qlobal xarakter daşısa da, bir neçə ölkənin iqtisadiyyatından çox asılıdır. Belə bir konsentrasiyanın olması böhranlar zamanı bu sistemin həssaslığını ortaya qoyur. Nəticədə, virusun Çində yayılmasının yaratdığı iqtisadi durğunluq Çindən xammal və hissələrdən asılı olan ölkələrdə istehsalı yavaşladı, məhsullarının böyük hissəsini Çinə ixrac edən ölkələrdə məhsula tələbatı kəskin şəkildə azaldı və iqtisadi problemlər yaradıb. ABŞ və Avropada. Aparıcı emal sənayesinin məhsullarına tələbat kəskin şəkildə azalır. Təchizat zəncirindəki konsentrasiya bu prosesdə mühüm rol oynayır.

Eyni zamanda, virusun yayılmasının yaratdığı durğunluq ixracdan asılılığın iqtisadi baxımdan təhlükəli olduğunu bir daha ortaya qoydu. İqtisadi sistemini başqa ölkələrə ixraca əsaslayan ölkələr böhran dövründə ciddi iqtisadi çətinliklərlə üzləşirlər. Bu mənada xidmət və turizm sektorlarından asılılıq da iqtisadi problemləri daha da dərinləşdirir. Koronavirusun yayılması turizm mövsümünün başlanması ilə eyni vaxta düşür, iqtisadiyyatı turizmdən asılı olan ölkələrdə gəlirlərin kəskin azalması və bu itkilərin iqtisadi təsiri növbəti aylarda daha qabarıq şəkildə özünü göstərəcək. Virusun turizm və xidmət sektorlarına təsiri emal sənayesindən daha uzun olacaq. Çünki virusun yayılmasının qarşısı alınan kimi virus daşıma ehtimalı az olan emal məhsullarına tələbat sürətlə artacaq ki, bu da sənayenin daha tez sağalmasına şərait yaradacaq. Bununla belə, turizm sektoru bir-biri ilə daha çox əlaqəli olduğundan və daha çox istirahət və əyləncə xidmətləri təklif etdiyindən, insanlar ilk mərhələdə bu sektora daha az maraq göstərəcək və bu sektorun bərpası daha uzun sürəcək. Ona görə də emal sənayesinin üstünlük təşkil etdiyi ölkələr

iqtisadi inkişafı daha tez, xidmət və turizm sektorunun üstünlük təşkil etdiyi ölkələr isə daha sonra iqtisadi inkişafı bərpa edə biləcəklər.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində COVID-19-un yayılmasının çatışmazlıqları bu sistemin yaxın onilliklərdə dəyişməsinə imkan verəcək. Artıq son illərdə, xüsusən 2008-ci il maliyyə böhranından sonra populizmin yayılması antiqloballaşma meyllərinin artmasına və proteksionist iqtisadi siyasətlərin tətbiqinin genişlənməsinə səbəb olub. Belə olan halda hazırkı böhranın yaratdığı iqtisadi problemlər bu prosesin sürətlənməsinə şərait yaradacaq.

Bu, özünün iqtisadi sisteminin davamlılığı ilə bağlı müzakirələri intensivləşdirəcək ABŞ-da xüsusilə aydın görünəcək.

Çox güman ki, bundan sonra ölkələr öz iqtisadiyyatlarının həssaslığını azaltmaq üçün beynəlxalq təchizat zəncirində mövcud konsentrasiyanı azaltmağa çalışacaqlar. Artıq son illərdə bir sıra siyasi və iqtisadi amillərin, o cümlədən ticarət müharibəsinin təsiri altında tədarük zəncirinin şaxələndirilməsi prosesi başlayıb. Virusun yaratdığı iqtisadi böhran bu prosesi sürətləndirəcək. Bu, Çinin dünya iqtisadiyyatındakı rolunu azalda və onun ekspansiya siyasətini zəiflədə bilər. Bu da öz növbəsində ABŞ-a ticarət müharibəsində Çin üzərində üstünlük əldə etməyə imkan verəcək.

Eyni zamanda, virusun yayılmasında Çinə qarşı ittihamlar onu deməyə əsas verir ki, virusun yayılması dayandırıldıqdan sonra dünyanın müxtəlif ölkələri, xüsusən də ABŞ Çini cəzalandırmağa və təzminat ödəməyə çalışacaq. Buna nə dərəcədə nail olunacağını söyləmək çətin olsa da, virusun yayılması ilə bağlı iqtisadi problemlərin Çinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki roluna əhəmiyyətli dərəcədə təsir edəcəyi və qarşı çıxan ölkələr üçün bu fürsətdən maksimum yararlanmağa çalışacağı aydındır. Çinin iqtisadi artımına. Ümumiyyətlə, dünya iqtisadiyyatının yaxın aylarda sürətlə bərpa olunacağını gözləmək olmaz. Çünki dünyanın bütün aparıcı ölkələri böyük iqtisadi itkilərlə üz-üzədir. Qlobal istehsalın və tələbatın tədricən bərpası dünya iqtisadiyyatının illik artımına mühüm təsir göstərəcək.

Virusun yaratdığı iqtisadi problemlər də son illərdə Avropa Birliyinin effektivliyi ilə bağlı artan müzakirələrə səbəb olacaq. Brexit-in gəlişi ilə Avropa Birliyinə inamın azalması prosesinin daha da sürətlənəcəyini gözləmək olar. Avroskeptiklər artıq Avropa İttifaqının virusun yayılmasının qarşısını ala bilmədiyi və üzv dövlətlərin bir-birinə iqtisadi yardım göstərə bilmədiyi barədə fikirlərini dilə gətirirlər. Son illərdə avroskeptisizmin daha çox yayıldığı İtaliyanın virusdan daha çox əziyyət çəkməsi İtaliyanın Avropa İttifaqından çıxmaq meylinin artmasına səbəb ola bilər. Bununla belə, İtaliya və Aİ-nin digər üzvləri çətin ki, ayrılısın.

Virusun yayılmasının yaratdığı qlobal iqtisadi problemlər Azərbaycan iqtisadiyyatına əsasən neft bazarındakı qeyri-sabitlik vasitəsilə təsir edir. Neftin qiymətinin sürətlə aşağı düşməsi virusun yayılması ilə birbaşa bağlı olmasa da, virusun yayılmasının neft qiymətlərinə azaldıcı təsiri OPEC+ ölkələrinin razılıq müddətini uzatmasına mane olub. Neft bazarında mövcud vəziyyət uzun sürməyəcək siyasi mübarizənin nəticəsidir. Çünki qiymətlərin indiki səviyyəsi mübarizə aparən tərəflərin heç biri üçün sərfəli deyil. Ona görə də bu ölkələrin qısa müddətdə razılığa gələcəyini gözləmək olar. Bununla belə, razılaşma əldə olunsa belə, neftin qiyməti əvvəlki səviyyəyə qalxmayacaq. Koronavirusun yaratdığı iqtisadi problemlər neft qiymətlərini aşağı tutmaqla yanaşı, qlobal tələbi uzun müddət aşağı saxlayacaq. Ona görə də qısa müddətdə Azərbaycanın neft gəlirlərinin aşağı olacağını deyə bilərik. Ortamüddətli perspektivdə neftin qiymətinin artsa belə, 35-40 dolları keçməyəcəyini ehtimal edilirdi.

Koronavirusla mübarizə Azərbaycanda büdcə xərclərinin artmasına səbəb olub. Koronavirusun yayılması ilə əlaqədar tətbiq olunan karantin rejimi nəticəsində bir çox təsərrüfat subyektləri fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qalıb. Bu, müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin, xüsusən də sahibkarların itkilərinə səbəb olub. Bu halda iqtisadiyyata dəymiş ziyanın aradan qaldırılması üçün dövlət büdcəsindən 1 milyard manat vəsait ayrılıb. Bu, 2020-ci ilin büdcə kəsirini artırmışdır. Bu, dövlət xərclərini artırdığı üçün müsbət hal olmasa da, Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatları ona formalaşacaq yükü qarşılamağa imkan verir.

Azərbaycanda karantin rejimi 2020-ci ilin mart ayından mərhələli şəkildə tətbiq edilib. 3 mart 2020-ci il tarixində bütün təhsil müəssisələri (məktəblər, uşaq bağçaları, universitetlər) bağlanıb. Martın ayını ortalarında bütün quru və hava sərhdələri bağlanıb, martın 14-dən isə mədəniyyət ocaqlarının, teatrların, muzeylərin, kinoteatrların, əyləncə və idman mərkəzlərinin bağlanmasını nəzərdə tutan “sosial təcrid” tədbirləri tətbiq edilib. Bundan əlavə, fəaliyyətini davam etdirən kafe, restoran, mağaza, ticarət mərkəzləri, ictimai nəqliyyat üçün kütləvi tədbirlərin keçirilməsinə qadağa qoyulub və konkret göstərişlər verilib.

31 mart 2020-ci il tarixində Azərbaycanda ümummillik karantin elan edilib və fiziki şəxslərin yaşayış yerini tərk etməsinə icazə verilməyib. Dövlət qulluqçuları ödənişli məzuniyyətə çıxıblar və bütün dövlət və özəl qurumların fəaliyyəti ya dayandırılıb, ya da imkan daxilində uzaqdan işləməyə keçirilib. Fiziki şəxslərə həkim qəbuluna getmək, aptek və ya supermarketə getmək üçün yaşayış yerini 2 saatdan çox olmayaraq tərk etməyə imkan verən mobil cihazlar vasitəsilə qısa mesajlar vasitəsilə məlumatlandırma sistemi tətbiq edilib. 27 aprel 2020-ci ildə məhdudiyyətlər qismən qaldırıldı və bəzi müəssisələrin yenidən açılmasına icazə verildi. Bununla birlikdə, iyunun əvvəlində daha da sərtləşmə baş verdi, çünki kilidləmə tədbirləri yüngülləşdirildikdən sonra halların sayı artdı. Bu gücləndirilmiş karantin tədbirləri, o cümlədən Azərbaycan daxilində gediş-gəlişin məhdudlaşdırılması, ticarət mərkəzlərinin, restoran və kafələrin (yalnız çatdırılma rejimində fəaliyyət göstərən) bağlanması, minimum sayda işçi heyəti olan bəzi növ müəssisələrin fəaliyyəti üçün xüsusi icazələrin alınması tələbləri.

Bu mərhələdə iqtisadiyyata və ya konkret sektorlara dəyən ziyanı qiymətləndirmək çox çətindir, lakin aydındır ki, xidmət sahələri, o cümlədən turizm, qonaqpərvərlik, sərnişin nəqliyyatı, əyləncə, tədbir və yarmarkaların təşkili daha çox zərər çəkib. Pərakəndə satış şirkətləri, iaşə şirkətləri, reklam şirkətləri və digərləri tələbatın azalması səbəbindən əməliyyatlarının pozulması və əhəmiyyətli maliyyə itkiləri ilə üzləşiblər. Bəzi istehsal sahələri (mebel, plastik məmulatlar və s.) fəaliyyətini davam etdirməyə müvəffəq olmuş, lakin xüsusilə öz mallarını ixrac edənlər arasında məhsul istehsalı azalmışdır.

MTCHT-nin məlumatına görə, karantin dövründə ölkə üzrə e-ticarət aktivliyində artım müşahidə olunub, KOM nümayəndələri Azərbaycanda rəqəmsal ödəniş bazarının liberallaşdırılmasının, xüsusilə də xaricdəki əməliyyatlar üçün vacibliyini qeyd ediblər. Məsələn, ölkənin maliyyə qaydaları müəyyən ödəniş xidmətlərindən istifadəyə məhdudiyyətlər qoyur (məsələn, PayPal və digər xaricdə əməliyyat xidmətləri qadağandır) və əksər şirkətlər onlayn satışlarını “çatdırılma zamanı nağd pul” opsiyasından istifadə edərək həyata keçirirdilər.

İndiki vaxtda məhdudiyyətlərə görə, sövdələşməni bağlamaq üçün fiziki iştirak ehtiyacı getdikcə problemlidir. Məsələn, bir KOS məhsul göndərsə və ya xidmət göstərsə və xaricdən bank hesabına pul alırsa, hesabdən pul çıxara bilmək üçün ilkin müqaviləni banka təqdim etməlidir. Bu səbəbdən bir çox ekspertlər (sorğu iştirakçıları da daxil olmaqla) maliyyə qaydalarının yumşaldılmasının və onlayn ödəniş sistemlərinin daha da liberallaşdırılmasının vacibliyini qeyd ediblər.

Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi karantin rejimindən sonrakı ilk aylar ərzində İT sahəsində fəaliyyət göstərən startapları və innovativ biznesləri qiymətləndirib. Qiymətləndirmə göstərdi ki, Azərbaycanda çoxlu start-up və ya innovativ biznes yoxdur və buna görə də pandemiya onların sayına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməyib (statistik olaraq) və COVID-19 pandemiya böhranı ya az, ya da bəzən hətta müsbət nəticə verib.

Beləliklə, innovasiyalara və innovativ biznesə əlavə dəstəyin göstərilməsi hazırda Hökumətin gündəliyində deyil, baxmayaraq ki, təsirə məruz qalan şirkətlər müvafiq tələblərə cavab verərsə, onlar bütövlükdə ölkədə KOM-ları dəstəkləmək üçün göstərilən dövlət yardım paketləri üçün müraciət edə bilərlər.

Covid19 pandemiyası; O, turizm, tibbi təchizat, digər qlobal təchizat zəncirləri, elektronika və maliyyə bazarları, enerji və ərzaq bazarları və hərtərəfli sosial fəaliyyətlərdən tutmuş demək olar ki, bütün sosial fəaliyyətlərə təsir göstərir. Pandemiyanın ortaya çıxması ilə Çin iqtisadiyyatında istehsalın pozulması qlobal təchizat zəncirlərinin fəaliyyətinin dayanmasına və Çindən xammal və aralıq məhsulları idxal edən müəssisələrdə istehsalın daralmasına səbəb oldu. Pandemiya

ilə yanaşı, beynəlxalq daşımaların məhdudlaşdırılması da iqtisadi fəaliyyətləri ciddi şəkildə yavaşlatdı.

Ənənəvi olaraq, pandemiyanın iqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsi və xüsusilə onların gətirdiyi gəlir itkisinin qiymətləndirilməsi ölüm nisbəti və xəstə insanların sayı kimi məlumatlara əsaslanır. Bu hesablamalara həmçinin pandemiya ilə əlaqədar tibb işçilərinin sərf etdiyi vaxt və gəlir, tibbi xidmət və dəstək xidmətlərinə birbaşa xərclər daxildir. Bununla belə, bu ənənəvi yanaşma hələ peyvəndi olmayan, sürətlə yayılan COVID-19 pandemiyası kimi bir pandemiyanın real iqtisadi dəyərini qiymətləndirməkdə çətinlik çəkə bilər. COVID-19 pandemiyasının gedişatının gündən-günə dəyişməsi və pandemiyanın nə qədər davam edəcəyi və bitdikdən sonra normal iqtisadi həyata nə qədər tez qayıdacağına dair qeyri-müəyyənlik bu pandemiyanın insana təsirlərini proqnozlaşdırmağı çətinləşdirir.

Bununla belə, pandemiyanın başlanmasından dərhal sonra bəzi tədqiqatçılar mövcud məlumatların işığında və müxtəlif ssenarilər nəzərə alaraq bəzi proqnozlar verdilər. COVID-19 pandemiyasının qlobal xarakter aldığı nəzərə alsaq, ilk üç ssenari istisna olmaqla, digər ssenarilərin nəticələrini araşdırmaq lazımdır. Epidemiyanın yaratdığı şokun şiddətinin aşağı olduğu ehtimal edilən dördüncü ssenarinin nəticəsinə görə, qlobal iqtisadiyyat 2020-ci ildə 2,330 milyard dollar ÜDM itkisinə məruz qalacaq. Epidemiyanın yaratdığı şokun şiddətinin orta hesab olunduğu beşinci ssenariyə görə, bu itki 5,305 milyard dollar, epidemiyanın yaratdığı şokun şiddətinin yüksək olduğu altıncı ssenariyə görə, 9,170 milyard dollardır.

Nəhayət, epidemiyanın davamlı olduğu və şokun şiddətinin aşağı olduğu yeddinci ssenariyə görə, ÜDM itkisi 2,230 milyard dollar olacaq.

İqtisadi fəaliyyətlərin ay yarım dayandığı mülayim ssenariyə görə, COVID-19 pandemiyasının iqtisadi dəyəri sözügedən ölkələr üçün ÜDM-nin 2,9%-i ilə 4,6%-i arasında dəyişir. Bu ssenariyə görə, Çin istisna olmaqla, araşdırılan ölkələrin iqtisadi artım templəri 2020-ci il üçün 0,8% ilə 3,2% arasında azalacaq. İqtisadi fəaliyyətlərin üç ay ərzində dayandırılacağı ehtimal edilən ikinci ssenariyə görə,

nəzərdən keçirilən ölkələrdə iqtisadi artım 0,6% ilə 6,9% arasında azalacaq. Nəhayət, dörd ay yarım ərzində iqtisadi fəaliyyətin durğunluğu vəziyyətində tədqiq olunan ölkələrdə iqtisadi artım templəri 3,7% ilə 10,7% arasında azalacaq. COVID-19 pandemiyasının iqtisadi təsirləri ilə bağlı bu araşdırmalara əlavə olaraq, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar da mövcud məlumatlar işığında müxtəlif dəyərləri qiymətləndirdi. OECD-nin martın 2-də açıqladığı aralıq hesabatda 2020-ci il üçün təxmin edilən qlobal iqtisadi artım tempinin COVID-19 pandemiyası səbəbindən 2,4%-ə qədər azalacağı və iqtisadi artımın birinci rübdə böyük ehtimalla mənfi olacağı bildirilib.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqtisadi və Sosial Məsələlər Departamentinin aprelin 1-də açıqladığı hesabatda, ən pis ssenarinin keçərli olacağı təqdirdə, qlobal ÜDM-in 2020-ci ildə 0,9% azalacağı, iqtisadi məhdudiyyətlərin üçüncü rübdə də davam edəcəyi təqdirdə, qlobal iqtisadiyyatda daralma daha yüksək olacaq. COVID-19 pandemiyasının dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində iqtisadi daralmaya səbəb olacağını və bu daralmanın 2020-ci ildə müşahidə edilən daralma qədər və ya ondan daha şiddətli ola biləcəyini söyləmək olar. Lakin dünya iqtisadiyyatında daralmanın şiddəti iqtisadi fəaliyyətlərə qoyulan məhdudiyyətlərin nə qədər davam edəcəyindən asılı olaraq dəyişə bilər.

İqtisadi məhdudiyyətlər qısa müddət davam edərsə, sürətli bərpa prosesinə girmək mümkün olsa da, sözügedən məhdudiyyətlər uzun müddət davam edərsə, ciddi iqtisadi tənəzzülə səbəb ola bilər (Yaqubov S.M., Məmmədov A.C, 2011).

İqtisadi artımla bağlı vurğulanması lazım olan digər vacib məqam COVID-19 pandemiyasından ən çox hansı sektorların təsirlənəcəyidir. Şübhəsiz ki, insanların hərəkət qabiliyyətinə qoyulan məhdudiyyətlər ən çox xidmət sektoruna və bu sektor daxilində, xüsusilə pərakəndə ticarət, əyləncə və yerləşdirmə, istirahət və nəqliyyat xidmətlərinə təsir edəcək. Ona görə də pandemiyanın mənfi təsirləri bu sektorların əhəmiyyətli paya malik olduğu ölkələrdə daha çox hiss olunacaq. Bu sektorların da əmək tutumlu olması pandemiya ilə bağlı ciddi işsizlik probleminin yaşana biləcəyindən xəbər verir.

Pandemiya hər ölkədə insan itkisinə səbəb olub və bu itkiləri minimuma endirmək üçün bir çox tədbirlər həyata keçirilib. Həyata keçirilən bu tədbirlər xidmət sektoruna və xüsusilə bu sektorun pərakəndə ticarət, nəqliyyat və turizm alt sektorlarına ciddi təsir göstərmişdir. İlk hal Avropa ölkələri və ABŞ ilə müqayisədə daha gec müşahidə edilsə də, ilk hadisə görüldükdən sonra halların sayı sürətlə artdı. Bu istiqamətdə bir çox ölkələrdə olduğu kimi pandemiyanın nəzarət altına alınması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilib. Sözügedən tədbirlər digər ölkələrdə olduğu kimi xidmət sektorunda da bəzi alt-sektorların fəaliyyətinin tamamilə dayandırılmasına səbəb olub. Bir tərəfdən qlobal təchizat zəncirlərinin fəaliyyətini dayandıran, digər tərəfdən isə demək olar ki, hər bir ölkədə xidmət sektorunun fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən pandemiya iqtisadi daralma prosesini də özü ilə gətirəcək. Lakin pandemiyanın nə qədər davam edəcəyini, iqtisadi fəaliyyətlərə qoyulan məhdudiyyətlərin nə vaxt aradan qaldırılacağını və normal iqtisadi həyata nə vaxt dönəcəyini bilmədən, pandemiyanın nə vaxta qədər davam edəcəyini və nə vaxt normal iqtisadi həyata qayıdacağını bilmək olmaz.

2.3. Pandemiyanın enerji sektoruna təsiri və durğunluğun optimallaşdırılmasında rəqəmsal texnologiyanın tətbiqi

Qlobal iqtisadi fəallığın zəifləməsi həmin xammalın ixracından asılı olan ölkələrin iqtisadiyyatına da mənfi təsir göstərir, onlara olan tələbatı azaldır. Bununla əlaqədar olaraq, COVID-19-un yayılması enerji məhsullarına tələbatın kəskin azalmasına və enerji ixracatçıları arasında fikir ayrılığına səbəb olub. Nəticədə beynəlxalq bazarlarda neftin qiyməti kəskin şəkildə aşağı düşüb. Neftin qiymətinin düşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa təsir etdiyindən, koronavirusun yayılmasının iqtisadi təsirini təhlil etmək vacibdir.

Covid19 pandemiyası; O, turizm, tibbi təchizat, digər qlobal təchizat zəncirləri, elektronika və maliyyə bazarları, enerji və ərzaq bazarları və hərtərəfli sosial fəaliyyətlərdən tutmuş demək olar ki, bütün sosial fəaliyyətlərə təsir göstərir. Pandemiyanın ortaya çıxması ilə Çin iqtisadiyyatında istehsalın pozulması qlobal təchizat zəncirlərinin fəaliyyətinin dayanmasına və Çindən xammal və aralıq

məhsulları idxal edən müəssisələrdə istehsalın daralmasına səbəb oldu. Pandemiya ilə yanaşı, beynəlxalq daşımaların məhdudlaşdırılması da iqtisadi fəaliyyətləri ciddi şəkildə yavaşlatdı.

Ənənəvi olaraq, pandemiyanın iqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsi və xüsusilə onların gətirdiyi gəlir itkisinin qiymətləndirilməsi ölüm nisbəti və xəstə insanların sayı kimi məlumatlara əsaslanır. Bu hesablamalara həmçinin pandemiya ilə əlaqədar tibb işçilərinin sərf etdiyi vaxt və gəlir, tibbi xidmət və dəstək xidmətlərinə birbaşa xərclər daxildir. Bununla belə, bu ənənəvi yanaşma hələ peyvəndi olmayan, sürətlə yayılan COVID-19 pandemiyası kimi bir pandemiyanın real iqtisadi dəyərini qiymətləndirməkdə çətinlik çəkə bilər. COVID-19 pandemiyasının gedişatının gündən-günə dəyişməsi və pandemiyanın nə qədər davam edəcəyi və bitdikdən sonra normal iqtisadi həyata nə qədər tez qayıdacağına dair qeyri-müəyyənlik bu pandemiyanın insana təsirlərini proqnozlaşdırmağı çətinləşdirir.

Bununla belə, pandemiyanın başlanmasından dərhal sonra bəzi tədqiqatçılar mövcud məlumatların işığında və müxtəlif ssenarilərini nəzərə alaraq bəzi proqnozlar verdilər. COVID-19 pandemiyasının qlobal xarakter aldığına nəzərə alsaq, ilk üç ssenari istisna olmaqla, digər ssenarilərin nəticələrini araşdırmaq lazımdır. Epidemiyanın yaratdığı şokun şiddətinin aşağı olduğu ehtimal edilən dördüncü ssenarinin nəticəsinə görə, qlobal iqtisadiyyat 2020-ci ildə 2,330 milyard dollar ÜDM itkisinə məruz qalacağı düşünülürdü. Epidemiyanın yaratdığı şokun şiddətinin orta hesab olunduğu beşinci ssenariyə görə, bu itki 5,305 milyard dollar, epidemiyanın yaratdığı şokun şiddətinin yüksək olduğu altıncı ssenariyə görə, 9,170 milyard dollar olacağı proqnozlaşdırılırdı.

Nəhayət, epidemiyanın davamlı olduğu və şokun şiddətinin aşağı olduğu yeddinci ssenariyə görə, ÜDM itkisi 2,230 milyard dollar olacaq idi.

İqtisadi fəaliyyətlərin ay yarım dayandığı mülayim ssenariyə görə, COVID-19 pandemiyasının iqtisadi dəyəri sözügedən ölkələr üçün ÜDM-nin 2,9%-i ilə 4,6%-i arasında dəyişir. Bu ssenariyə görə, Çin istisna olmaqla, araşdırılan ölkələrin iqtisadi artım templəri 2020-ci il üçün 0,8% ilə 3,2% arasında azalmışdır. İqtisadi

fəaliyyətlərin üç ay ərzində dayandırılacağı ehtimal edilən ikinci ssenariyə görə, nəzərdən keçirilən ölkələrdə iqtisadi artım 0,6% ilə 6,9% arasında azalmışdır. Nəhayət, dörd ay yarım ərzində iqtisadi fəaliyyətin durğunluğu vəziyyətində tədqiq olunan ölkələrdə iqtisadi artım templəri 3,7% ilə 10,7% arasında azalmışdır. COVID-19 pandemiyasının iqtisadi təsirləri ilə bağlı bu araşdırmalara əlavə olaraq, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar da mövcud məlumatlar işığında müxtəlif dəyərləri qiymətləndirdi. OECD-nin martın 2-də açıqladığı aralıq hesabatda 2020-ci il üçün təxmin edilən qlobal iqtisadi artım tempinin COVID-19 pandemiyası səbəbindən 2,4%-ə qədər azalacağı və iqtisadi artımın birinci rübdə böyük ehtimalla mənfi olacağı bildirilirdi.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqtisadi və Sosial Məsələlər Departamentinin aprelin 1-də açıqladığı hesabatda, ən pis ssenarinin keçərli olacağı təqdirdə, qlobal ÜDM-in 2020-ci ildə 0,9% azalacağı, iqtisadi məhdudiyyətlərin üçüncü rübdə də davam edəcəyi təqdirdə, qlobal iqtisadiyyatda daralma daha yüksək olacaq. COVID-19 pandemiyasının dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində iqtisadi daralmaya səbəb olacağını və bu daralmanın 2020-ci ildə müşahidə edilən daralma qədər və ya ondan daha şiddətli ola biləcəyini söyləmək olar. Lakin dünya iqtisadiyyatında daralmanın şiddəti iqtisadi fəaliyyətlərə qoyulan məhdudiyyətlərin nə qədər davam edəcəyindən asılı olaraq dəyişə bilər.

İqtisadi məhdudiyyətlər qısa müddət davam edərsə, sürətli bərpa prosesinə girmək mümkün olsa da, sözügedən məhdudiyyətlər uzun müddət davam edərsə, ciddi iqtisadi tənəzzülə səbəb ola bilər (Yaqubov S.M., Məmmədov A.C, 2011).

İqtisadi artımla bağlı vurğulanması lazım olan digər vacib məqam COVID-19 pandemiyasından ən çox hansı sektorların təsirlənəcəyidir. Şübhəsiz ki, insanların hərəkət qabiliyyətinə qoyulan məhdudiyyətlər ən çox xidmət sektoruna və bu sektor daxilində, xüsusilə pərakəndə ticarət, əyləncə və yerləşdirmə, istirahət və nəqliyyat xidmətlərinə təsir edəcək. Ona görə də pandemiyanın mənfi təsirləri bu sektorların əhəmiyyətli paya malik olduğu ölkələrdə daha çox hiss olunacaq. Bu sektorların da əmək tutumlu olması pandemiya ilə bağlı ciddi işsizlik probleminin yaşana biləcəyindən xəbər verir.

Pandemiya hər ölkədə insan itkisinə səbəb olub və bu itkiləri minimuma endirmək üçün bir çox tədbirlər həyata keçirilib. Həyata keçirilən bu tədbirlər xidmət sektoruna və xüsusilə bu sektorun pərakəndə ticarət, nəqliyyat və turizm alt sektorlarına ciddi təsir göstərmişdir. İlk hal Avropa ölkələri və ABŞ ilə müqayisədə daha gec müşahidə edilsə də, ilk hadisə görüldükdən sonra halların sayı sürətlə artdı. Bu istiqamətdə bir çox ölkələrdə olduğu kimi pandemiyanın nəzarət altına alınması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilib. Sözügedən tədbirlər digər ölkələrdə olduğu kimi xidmət sektorunda da bəzi alt-sektorların fəaliyyətinin tamamilə dayandırılmasına səbəb olub. Bir tərəfdən qlobal təchizat zəncirlərinin fəaliyyətini dayandıran, digər tərəfdən isə demək olar ki, hər bir ölkədə xidmət sektorunun fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən pandemiya iqtisadi daralma prosesini də özü ilə gətirəcək. Lakin pandemiyanın nə qədər davam edəcəyini, iqtisadi fəaliyyətlərə qoyulan məhdudiyyətlərin nə vaxt aradan qaldırılacağını və normal iqtisadi həyata nə vaxt dönəcəyini bilmədən, pandemiyanın nə vaxta qədər davam edəcəyini və nə vaxt normal iqtisadi həyata qayıdacağını bilmək olmaz.

Əldə olan məlumatların işığında həm ölkədə, həm də digər ölkələr üçün qiymətləndirmələr müxtəlif ssenari fərziyyələrinə əsaslanır. Pessimist fərziyyələrə əsaslanaraq yaradılan ssenarilər nəticəsində yaranan iqtisadi itki və iqtisadi daralmanın yüksək səviyyədə olacağı qənaətinə gəlinəndə halda, optimist fərziyyələr qısamüddətli daralma prosesi ilə iqtisadiyyatların sürətlə toparlanacağını proqnozlaşdırır. Bu nöqtədə, pandemiyanın tez bir zamanda nəzarət altına alınması və mümkünsə, xəstəliyin mümkün qədər tez kökünü kəsmək üçün peyvənd araşdırmalarının tamamlanması çox vacibdir. Pandemiya tez bir zamanda nəzarət altına alınarsa, normal iqtisadi həyata qayıdış tez bir zamanda baş verəcək ki, bütün iqtisadi sektorlar, xüsusən də xidmət sektorları qısa zamanda özünə gələ bilsin. Pandemiyanın qarşısının alınması prosesi uzun sürərsə, iqtisadi artıma və məşğulluğa dəyən zərər daha yüksək səviyyədə olacaq. Bu baxımdan, səlahiyyətli qurumlar tərəfindən pandemiyanın qarşısını almaq üçün tədbirlərə ciddi riayət etmək lazımdır.

Sözügedən prosesdə bütün sektorlar, xüsusən də pandemiya dan ən çox təsirlənən sektorlar üçün müxtəlif təşviq və dəstəklər pandemiya dan sonrakı iqtisadi bərpa prosesini sürətləndirəcək. Elan edilən bu milli tədbirlərlə yanaşı, ölkələr arasında əməkdaşlıq yolu ilə beynəlxalq səviyyədə həyata keçiriləcək dəstəklər pandemiyanın qlobal iqtisadiyyata mənfi təsirlərini yüngülləşdirəcək.

Koronavirus (COVID-19) pandemiya sınının, həmçinin qlobal enerji və fond bazarlarında mövcud olan kəskin dalğalanmaların milli iqtisadiyyata mənfi təsirinin qiymətləndirilməsi, pandemiya dan təsirlənə biləcək iqtisadi fəaliyyət sahələrinin müəyyən edilməsi və mənfi təsirlərin azaldılması üzrə cari təkliflər vəziyyətin biznes mühitinə təsiri Hazırlıq məqsədilə yaradılmış İşçi Qrupun iclası videokonfrans formatında keçirilib.

İşçi qrupunun rəhbəri, iqtisadiyyat naziri Mikayıl Cabbarov Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə pandemiyanın qarşısının alınması istiqamətində həyata keçirilən təxirəsalınmaz tədbirlər barədə məlumat verib. Nazir qeyd edib ki, indiki vəziyyətdə milli iqtisadiyyata bir sıra amillər təsir edir. Bu, pandemiyanın bilavasitə təsiri altında qlobal iqtisadiyyatın və xarici ticarətin durğunluğu, dünya enerji bazarlarında neftin qiymətinin kəskin dəyişməsi, habelə pandemiyanın yayılmasının qarşısının alınması üçün görülən məhdudlaşdırıcı tədbirlər nəticəsində iqtisadi fəallığın azalması ilə əlaqədardır. pandemiya. Bütün bu amillər iqtisadi fəaliyyətin bir sıra sahələrində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Nazir bildirib ki, İşçi Qrup qısa müddət ərzində pandemiya dan daha çox zərər çəkmiş sahələrin, o cümlədən iqtisadi artımın və məşğulluğun əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, ölkənin iqtisadi və maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi, atılan addımların aydınlaşdırılması və dəstəklənməsi istiqamətində intensiv və geniş iş aparacaq. dövlət tərəfindən görüləcək tədbirlər. O vurğulayıb ki, ilkin mərhələdə turizm, mehmanxana biznesi, ictimai iaşə, əyləncə, nəqliyyat, ticarət və s., ümumilikdə, 12-yə yaxın fəaliyyət sahəsi müəyyən edilib.

İqtisadiyyat naziri vurğulayıb ki, dövlət tez və operativ qərarlar qəbul etməyə hazırdır. Bununla belə, təsirə məruz qalan fəaliyyət sahələrini dəqiq müəyyən etmək üçün ilk növbədə aydın və şəffaf qiymətləndirmə meyarlarını hazırlamaq lazımdır.

Bu meyarlar ümumi və ya spesifik ola bilər, həm sənayeyə, həm də mövzuya aid ola bilər.

Videokonfransda müxtəlif sahələrdə vəziyyət müzakirə edilib, müxtəlif təkliflər səsləndirilib. Qeyd olunur ki, dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi üçün sahibkarlıq subyektlərinin hesabatlarının və dövlət orqanlarında göstəricilərin dərindən təhlili zəruridir. Bu, həmçinin mart ayında təqdim ediləcək maliyyə hesabatlarına baxılmaqla müəyyən ediləcək. Hazırda İqtisadiyyat Nazirliyinin bütün strukturlarında sahibkarlıq subyektləri, orta və iri biznes subyektləri, sahibkarların ictimai birlikləri və ixtisaslaşdırılmış birliklərlə görüşlər keçirilir.

Müzakirələr zamanı qeyd olunub ki, Azərbaycan hökuməti dövlətin çağırışlarına adekvat cavab verən hüquqi şəxslərə və sahibkarlara üstünlük verəcək, iş yerlərinin ixtisarına və əməkhaqqı fondunun ixtisarına yol verməyəcək, şəffaf fəaliyyət quracaq, sosial məsuliyyət nümayiş etdirəcək (Yaqubov S.M, 2011).

III FƏSİL. ÖLKƏLƏRİN KRİZİS YÖNÜMLÜ STRATEGİYALARININ QARŞILIQLI MÜQAYİSƏSİ VƏ PANDEMİYADAN QAÇIŞ TEXNOLOGİYALARI

3.1. Pandemiya şəraitində iqtisadi durğunluq və tənəzzülün artım dinamikasının neytrallaşdırılmasında ölkə təcrübələri

Təcrid olunma tədbirləri təbii olaraq mal və xidmətlərə olan tələb və təklifi azalmasına gətirib çıxarmışdır. Eyni şəkildə, işçi sağlamlığı üçün virus riski də işçi qüvvəsinə mənfi təsir göstərir (Kara, 2020; Kıvılcım, 2020). Epidemiyanın qarşısını ala bilməmək və epidemiya ilə mübarizədə uğurlu nəticələrin nə vaxt əldə ediləcəyinin qeyri-müəyyənliyi səbəbiylə yaşanan daralma şirkətlərin bütün sektorlarda daralmasına səbəb olur (Torun Kayabaşı, 2020). Pandemiya ilə mübarizə çərçivəsində qeyri-vacib müəssisələrin bağlanması, karantin tətbiqləri, səyahət məhdudyyətləri, sosial təcrid və sosial məsafənin qorunması zərurəti həm insan sağlamlığına, həm də əczaçılıq sektoruna, eləcə də bir çox digər sektorlara təsir göstərir: işçi qüvvəsi və iqtisadi cəhətdən (Barrot Grassi 2020: s.101). Koronavirus prosesi zamanı bütün insanlar sağlamlıq baxımından ciddi simptomlar yaşamasalar da, “COVID-19” böhranından iqtisadi və sosial baxımdan ciddi şəkildə təsirlənirlər. Hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar tədqiqatları dəstəkləyir və ilk növbədə COVID-19 virusunun yayılmasının qarşısını almaq üçün xəstəliyin diaqnozu və müalicəsi üçün yeni resurslar ayırırlar.

Eyni zamanda, COVID-19 pandemiyasında yaşanan iqtisadi və sosial çətinliklərin aradan qaldırılması üçün iş yerlərində və evlərdə etimadın aşılması, şirkətlərin istehsal prosesindən qopmaması, məşğulluğun davamlılığının təmin edilməsi üçün tədbirlər hazırlayırlar. Məşğulluq və istehsal prosesinin davamlılığını təmin etmək məqsədi ilə şirkətlərə investisiya dəstəkləri və nağd dəstək proqramları təqdim etmək, şirkətlərin sabit xərc xərclərini müəyyən dövrlər üçün (sosial sığorta mükafatı ödənişləri, kirayə ödənişləri və kredit borcları kimi) dayandırmaq və bu müddətə təxirə salmaq görülən tədbirlər arasında önə çıxır (BƏT, 2020; OECD, 2020).

COVID-19 pandemiyası yoxsulluq, artan gərginlik və səhiyyə xidmətinin azalması səbəbindən bütün dünyada fərdlərin inkişafına mənfi təsir göstərmə potensialına malikdir. Əvvəlki pandemiya və fəlakətlərin təsirləri ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi vəziyyət nöqtəyi nəzərindən həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli mənfi nəticələr ola bilər (Shonkoff və Garner, 2013).

Benəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq Azərbaycan COVID-19 ilə mübarizə və pandemiyanın əhaliyə təsirini minimuma endirmək üçün bir neçə strategiya qəbul etmişdir. Milli hakimiyyət orqanları insan mərkəzli yanaşma ilə COVID-19-un yayılmasının qarşısını almaq üçün müxtəlif təcrid tədbirləri həyata keçirməkdədirlər.

Koronavirusun ölkədə yayılması ilə əlaqədar Hökumət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin əlaqələndirilməsi məqsədilə 27 fevral 2020-ci il tarixdə Nazirlər Kabineti yanında müvafiq qurumların rəhbər işçilərindən ibarət Operativ Qərargah yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2020-ci il martın 19-da “Azərbaycan Respublikasında əhalinin sağlamlığının qorunması və koronavirus infeksiyasına qarşı mübarizənin gücləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Sərəncam imzalayıb. Sərəncama əsasən, ölkənin cavab tədbirlərinə maliyyə yardımını göstərmək məqsədilə Koronavirusla Mübarizəyə Xüsusi Dəstək Fondu yaradılıb. Prezidentin Fövqəladə Hallar Fondundan Fonda təxminən 12 milyon ABŞ dolları ayrılıb. Prezidentin 19 mart 2020-ci il tarixli Sərəncamı koronavirus pandemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, məşğulluğa və sahibkarlığa mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı kompleks tədbirləri tənzimləyir. Prezidentin Fərmanının icrası ilə bağlı Tədbirlər Planında kompleks, səmərəli və əsaslı tədbirlər öz əksini tapıb. Bu məqsədlərin reallaşdırılması üçün 2 milyard dollar vəsait ayrılıb.

Bu gün Azərbaycanda 20-dən çox dövlət xəstəxanası COVID-19 xəstələrinə xidmət göstərir. Ölkənin ən böyük və ən müasir xəstəxanalarından biri olan Yeni Klinika COVID-19-un yayılmasından qısa müddət sonra açılıb. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il aprelin 7-də imzaladığı Sərəncama əsasən, əlavə tədbirlər çərçivəsində altı ay ərzində COVID-19 xəstələri üçün 11 modul tipli

xəstəxana tikilib. Bu modul tipli xəstəxanalara əlavə 4100 xəstəxana çarpayısı verəcək. Əlavə yeddi modul tipli xəstəxananın tikintisi isə planlaşdırılır.

Qlobal koronavirus pandemiyasına qarşı mübarizədə növbəti addım kimi Azərbaycanda üz maskalarının yerli istehsalına başlanılıb. Tibbi maskalardan əlavə, birdəfəlik qoruyucu geyimlər, dezinfeksiyaedici aparatlar, dezinfeksiyaedici məhsullar və s. məhsullar da yerli istehsalıdır. Azərbaycan hökuməti virusdan zərər çəkmiş dövlətlərlə və COVID-19 pandemiyası ilə mübarizədə göstərdiyi qlobal səylərdə həmrəy olduğunu bildirərək ÜST-ə 5 milyon ABŞ dolları ianə edib.

2019-cu ildən günümüzdə qədər davam edən pandemiya artıq 2 ildən çoxdur ki həyatımızın bir hissəsinə çevrilmişdir. Ağır fəsadları olan bu yoluxucu xəstəliyin qarşısının alınması məqsədilə ölkə rəhbərliyi tərəfindən ÜST-ün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi məcburi hal almışdır. Sözügedən tədbirlərə nəzər salaq:

- Növbəniz çatan kimi peyvənd olun və yerli peyvənd qaydalarına əməl edin.
- Başqaları ilə xəstə görünməyə belə, aranızda ən azı 2 metr məsafə saxlayın. İzdihamdan və yaxın təmasdan çəkinin.
- Fiziki məsafənin mümkün olmadığı və havalandırmanın zəif olduğu qapalı məkanlarda, mühitlərdə maska taxmaq;
- Əllərinizi tez-tez spirt və ya sabun və su ilə təmizləmək;
- Öskürərkən və ya asqırarkən ağızınızı və burnunuzu əyilmiş dirsək bükümünüz və ya salfetlə örtün. İstifadə olunmuş salfetləri dərhal atın və əllərinizi mütəmadi olaraq təmizləmək;
- Əgər simptomlar hiss etsəniz COVID-19 testi üçün müraciət edin və müsbət nəticə olduğu təqdirdə sağalana qədər özünüzü təcrid etmək;
- Maskanızın burnunuzu, ağızınızı və çənənizi örtüyünə əmin olmaq;
- Maskanı taxmadan, çıxarmamış və çıxardıqdan sonra və ya istədiyiniz zaman əllərinizi təmizləmək;
- Maskanızı çıxardığınız zaman təmiz plastik torbada saxlayın və parça maskadırsa gündəlik yuyun, tibbi maskadırsa zibil qutusuna atmaq;

- Vana (nəfəslik) ilə nəfəs ala bilən pambıq qara tənəffüs maskaistifadə etmək.

Yoluxmuş insanların uzun müddət birlikdə qaldığı izdihamlı və zəif havalandırılan ərazilərin COVID-19-a yoluxma riski daha yüksəkdir. Restoranlar, kino və teatrlar, fitnes klubları, gecə klubları, ofislər və ibadət yerləri kimi insanların toplaşdığı yerlərdə, çox vaxt izdihamlı interyerlərdə və yüksək səsle danışdıqları, qışqırdıqları, ağır nəfəs aldıkları və ya mahnı oxuduqları yerlərdə epidemiya daha kütləvi qeydə alınmışdır.

İnsanların əhatə olunduğu ərazini mümkün qədər təhlükəsiz etmək üçün aşağıdakılar tövsiyyə edilir:

- qapalı, izdihamlı və ya yaxın təmas yerlərindən uzaq olmaq;
- insanlarla açıq ərazilərdə toplaşmaq. Açıq hava görüşləri qapalı məkanlardan daha təhlükəsizdir, xüsusən də qapalı məkanlar kiçikdirsə və kənar hava daxil deyilsə.

Eləcə də tədbirlər sırasında insanlara əgər izdihamdan və ya qapalı məkanlardan qaça bilmirsinizsə, bu ehtiyat tədbirlərini görməkləri tövsiyyə olunur:

- İçəridə olarkən təbii havalandırmanın miqdarını artırmaq üçün pəncərələri açmaq;
- Maska taxmaq.

Azərbaycanda pandemiyanın yayılmağa başladığı ilk günlərdən etibarən xüsusi karantin rejimi elan olunmuş və Operativ Qərargahın keçirdiyi brifinqlə vətəndaşlara elan edilmişdir. Ölkə ərazisində yük daşınmaları istisna edilməklə, xarici ölkələrə uçuşlar, gediş-gəlişlər ləğv edilmiş, sərhədlər müvəqqəti olaraq bağlanmışdır. Vətəndaşların ölkəyə qayıtması üçün xüsusi çarter reyslər təşkil olunmuş, gələn vətəndaşlar 14 gün müddətində karantin ərazilərində yerləşdirilmiş və bununla da digər ölkələrdən gələ biləcək xəstəliyin qarşısı alınmışdır.

Mövcud olan xüsusi karantin rejiminin müddətinin uzadılması ölkə ərazisində mövcud yoluxma hallarında, xəstələrin vəziyyətindən, regionalarda, eləcə də paytaxt Bakıda sanitar-epidemioloji vəziyyətə uyğun olaraq aparılmışdır. Burada əsas

məqsəd virusun yoluxma sürəti və sayının minimuma endirilməsi tədbirlərini əhatə edir.

Pandemiya şəraitində COVID-19 mübarizə tədbirləri çərçivəsində elan edilmiş karantin rejimində 65 yaşdan yuxarı tənha yaşayan və pandemiya şəraitindən əziyyət çəkərək işsiz olan vətəndaşlara müvafiq sosial yardım və xidmətlərin göstərilməsi həyata keçirilmişdir.

Virusa qarşı lazımi tədbirləri görmək üçün virusun ötürülmə sayını təxmin etmək və onun yoluxucu dinamikasını müəyyən etmək çox vacibdir (Chung & Li, 2020). Əsas reproduksiya nömrəsi (R_0) virusun ötürülməsinin göstəricisidir və yoluxucu şəxs tərəfindən törədilən yeni infeksiyaların orta sayını təmsil edir. $R_0 > 1$ olduqda, yoluxmuş insanların sayının artması ehtimalı var, lakin $R_0 < 1$ olduqda, yoluxuculuğun sonu ehtimal edilir. Əsas reproduksiya nömrəsi, yoluxucu bir virusun yayılması riskini göstərən yoluxucu xəstəlik epidemiologiyasında bir anlayışdır (Farrington & Kanaan, 2001). Liu və digərlərinin (2020) araşdırmasında Covid-19-un əsas çoxalma sayı araşdırıldı. Bu araşdırma Çindən və xaricdən Covid-19 üçün əsas reproduksiya sayını təxmin edən 12 araşdırmanı araşdırdı. Bu tədqiqatda orta əsas çoxalma əmsalı 2,79 olaraq müəyyən edilmişdir. Bu rəqəmin müəyyən edilməsində istifadə olunan üsullar mühüm rol oynayır. R_0 sayını təxmin etmək üçün stoxastik üsullardan istifadə edilən iki araşdırmada orta 2,44 olduğu müəyyən edilmişdir. R_0 sayını qiymətləndirmək üçün riyazi üsullardan istifadə edilən altı tədqiqatda orta qiymət 4,2 olduğu aşkar edilmişdir. Eksponensial artım kimi statistik metodlardan istifadə edilən üç araşdırmada orta göstəricinin 2,67 olduğu müəyyən edilmişdir. ÜST R_0 təxminini 2.0-2.5 olaraq dərc etdi (ÜST-nin Koronavirus Xəstəliyi üzrə Çin Birgə Missiyasının 2019-cu il üzrə ÜST Hesabatı). Görünür ki, R_0 əldə etmək üçün istifadə edilən stoxastik və statistik üsullar daha ağılabatan nəticələr verir, riyazi üsullar isə orta hesabla daha yüksək qiymətləndirmələr verir. Covid-19-un əsas çoxalma sayının orta hesabla 2-3 ətrafında olacağı gözlənilir (<https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/06/08/covid-19-to-plunge-global-economy-into-worst-recession-since-world-war-ii>).

3.2. Gələcəkyönümlü hədəflərin təqdidi və baş verə biləcək növbəti pandemiyalara qarşı sığortalanma

Keçən əsrlərdə həyata dərin təsir edən pandemiyalar olub. Bunlardan sonuncusu SARSCoV-2 infeksiyası ilə bağlıdır və rəsmi qeydlərə görə, ilk hal 2019-cu ilin dekabrında ortaya çıxıb, çox təəssüf ki, 2022-ci ilin may ayının son göstəricilərinə əsasən dünya üzrə 6,2 milyondan çox insan dünyasını dəyişib. Gündəlik yoluxma hallarının sayı zaman-zaman azalsa da, infeksiyanın ötürülməsi ilə bağlı görülən tədbirlərə (maskalardan istifadə, sosial məsafənin qorunması, əl gigiyenası qaydaları), təmasda olan şəxslərin və xəstələrin təcrid olunmasına, sosial təsirlərə dair məhdudiyyətlərə baxmayaraq həyat (komendant saati və s.), pandemiya sona çatmadı (<https://www.who.int/news-room/commentaries/detail/transmission-of-sars-cov-2-implications-for-infection-prevention-precautions>). Üstəlik, virusun gen mutasiyaları səbəbindən daha yoluxucu olan variant ştammları ortaya çıxıb. Bütün bu səbəblərə görə, COVID-19 infeksiyası üçün effektiv vaksinlərin əldə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir (<https://www.who.int/news-room/commentaries/detail/transmission-of-sars-cov-2-implications-for-infection-prevention-precautions>).

COVID-19 pandemiyası dünya üzrə qarşısızalmaz bir epidemiyadır. 2021-ci il sentyabrın ortalarına qədər 44 milyondan çox təsdiqlənmiş COVID-19 hadisəsi baş vermişdir. Ən azı 186 ölkə kəskin kəskin respirator sindromlu koronavirus pandemiyasının yayılmasını yavaşlatmaq və səhiyyə sistemlərinin həddən artıq yüklənməsinin qarşısını almaq üçün əhalinin hərəkətinə müxtəlif dərəcədə məhdudiyyətlər qoyub; bu məhdudiyyətlər 82 ölkədə komendant saati təşkil edib. İlk yoluxmalar Çində olduğu üçün, burda pandemiyanın yayılmasının qarşısını almaq üçün sərt karantin qaydaları tətbiq edilmişdir. Belə ki, insanların öz evlərini tərk etməmələri üçün yüksək məbləğdə cərimələr, hətta küçələrdə insanların gəzintisinə mane olmaq üçün müşahidə qrupları yaratmışdılar. Bu cür tədbirlər insanların həyatını xilas etsə də, ağır sosial-iqtisadi baha başa gəldi. Dünya Bankının hesablamaları İkinci Dünya Müharibəsindən bəri ən dərin qlobal tənəzzülü göstərir və milyonlarla insan işsizdir. COVID-19 üçün effektiv peyvəndin və ya müalicənin olacağı ümidi ilə karantinlər və digər həddindən artıq məhdudiyyətlər uzunmüddətli

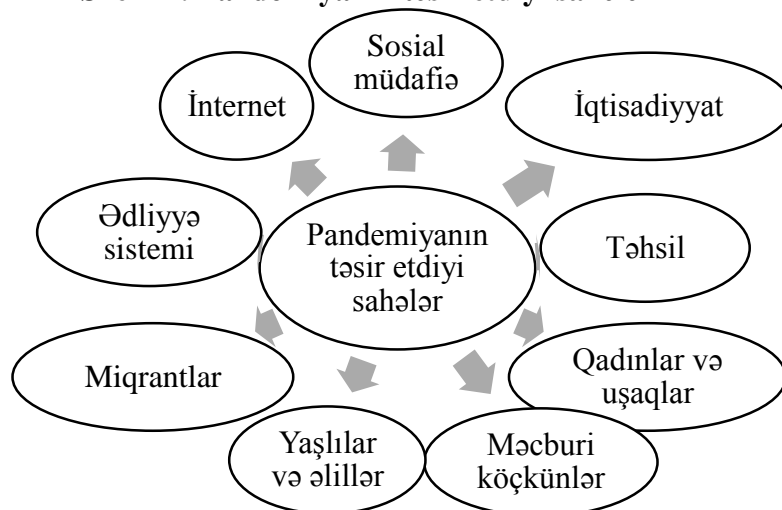
perspektivdə davam etdirilə bilməz. Əksinə, bu məhdudiyyətlər ölkələrə xəstəlik hallarını azaltmaq və ötürülmənin qarşısını almaq və nəzarət etmək üçün möhkəm, lakin davamlı tədbirlər görmək üçün vaxt verir.

Bir ölkənin məhdudiyyətləri nə vaxt və necə yüngülləşdirməsi bütün dünyada müxtəlif sağlamlıq, sosial və iqtisadi problemləri tarazlaşdırmağa çalışan hökumətlərin üzləşdiyi ümumi problemlərdir. ÜST xəbərdarlıq etdi ki, karantinlərin vaxtından əvvəl qaldırılması infeksiyaların yenidən canlanmasına səbəb ola bilər və iqtisadiyyata kilidləmə nəticəsində daha ciddi, daha uzunmüddətli ziyan vura bilər. İqtisadçılar hər bir ölkənin çıxış strategiyasında nəzərə alınmalı olan dörd ictimai sağlamlıq prinsipini qeyd edirlər: infeksiya vəziyyəti, ictimaiyyətin qəbulu, ictimai sağlamlıq potensialı və səhiyyə sisteminin imkanları. Bu prinsipləri uyğunlaşdırmaq və qurmaqla əlavə komponentlər və alt komponentlər (panel) olan çərçivə hazırlanmışdır.

2020-ci ilin yanvar ayının ilk günlərində virusun genomunun aşkarlanması ilə peyvənd tədqiqatlarında böyük uğurlar əldə edilib. O qədər ki, genom quruluşu aşkar edildikdən təxminən 3 ay sonra, COVID-19 peyvəndi namizədlərinin 1-ci mərhələsinin öyrənilməsi üçün ilk müraciətlər başladı. Bundan sonra, COVID-19 peyvəndi tədqiqatları görünməmiş sürət qazandı. Normalda illərlə davam edən peyvənd tədqiqatlarında faza tədqiqatları pandemiyanın ölçüsü və şiddətinə görə aylar ərzində tamamlandı. Bu dövrdə müxtəlif orqanlar 3-cü faza tədqiqatları nəticəsində mənfi təsirlərin inkişafı baxımından təhlükəsiz, yaxşı immunogenliyə malik və COVID-19 infeksiyasının qarşısının alınmasında yüksək effektivliyə malik peyvəndlərin təcili istifadəsinə icazə veriblər və bu peyvəndlər tətbiq olunmağa başlayıb (böyüklərə tətbiq edilməlidir). Bu gün bütün dünyada hələ də davam edən 267 COVID-19 peyvəndi araşdırması var, onlardan 83-ü klinik faza tədqiqatları səviyyəsində, 184-ü isə preklinik tədqiqatlar səviyyəsindədir (<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34451961/>)

Azərbaycanda pandemiya ilə mübarizədə fərqli sahələr üzrə müxtəlif tədbirlər görülmüşdür (Sxem 1).

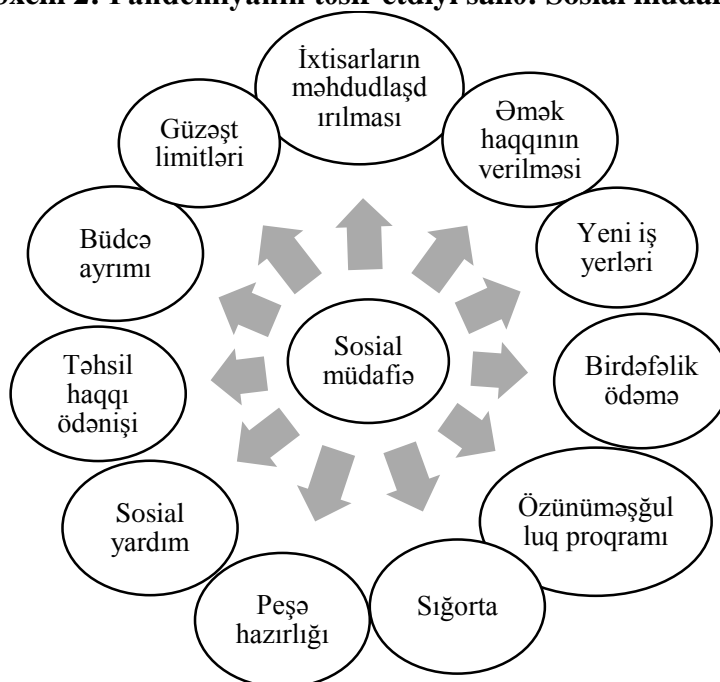
Sxem 1: Pandemiyanın təsir etdiyi sahələr

Mənbə: <https://www2.deloitte.com/az/az/pages/tax/articles/pandemiyadan-z.html>
məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Qeyd edilən sahələri tətbiq edilən tədbirlər üzrə açaq. İlk qeyd etdiyimiz sahə sosial müdafiə sahəsidir ki, buraya (Sxem 2):

Sxem 2: Pandemiyanın təsir etdiyi sahə: Sosial müdafiə

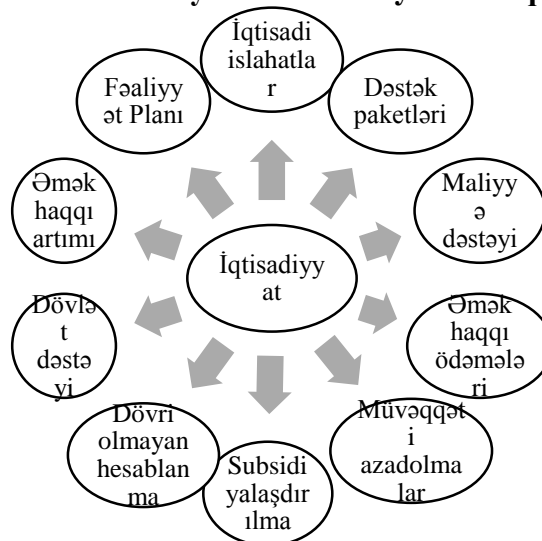
Mənbə: <https://www2.deloitte.com/az/az/pages/tax/articles/pandemiyadan-z.html>
məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Sxem 2-də qeyd edilmiş tədbirlərə daha ətraflı nəzər yetirək:

1. Haqsız işdən çıxarılmaların və ya iş yerlərinin ixtisarının qarşısının alınması;
2. Evdə işləyənlərə əmək haqqının verilməsinin davam etdirilməsi;
3. 2020-ci ildə əlavə 50 min ödənişli ictimai iş yerinin yaradılması;

4. 600 000 işsizə birdəfəlik müavinətin verilməsi;
 5. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin internet portalında birdəfəlik ödəmənin verilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi;
 6. Özünüməşğulluq proqramında iştirak;
 7. İşsizlikdən sığorta əhatəsinin 20.000 nəfərə qədər genişləndirilməsi;
 8. Peşə hazırlığı kurslarına fasilə verənlər üçün təqaüdlər;
 9. Aztəminatlı ailələrə ünvanlı dövlət sosial yardımını ödənişinin müddətinin karantin rejimi başa çatdıqdan sonrakı ayın 1-dək uzadılması;
 10. Ünvanlı dövlət sosial yardımını proqramının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;
 11. Sosial cəhətdən həssas ailələrdən olan tələbələr üçün dövlət büdcəsindən illik təhsil haqqının ödənilməsi (24 milyon ABŞ dolları);
 12. Vətəndaşların tibbi maskalara olan tələbatının ödənilməsi üçün dövlət büdcəsindən vəsaitin (2,7 milyon ABŞ dolları) ayrılması;
 13. Elektrik enerjisindən istifadə üzrə mövcud güzəşt limitlərinin müvəqqəti artırılması (5,9 milyon ABŞ dolları).
- İkinci qeyd edilən sahə iqtisadiyyat sahəsidir. Bu sahə üzrə tədbirlər Sxem 3-də göstərilmişdir.

Sxem 3: Pandemiyanın təsir etdiyi sahə: İqtisadiyyat

Mənbə: <https://www2.deloitte.com/az/az/pages/tax/articles/pandemiyadan-z.html>
məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Sxem 3-də qeyd edilən iqtisadiyyat üzrə tədbirlərin daha geniş miqyaslı izahına ətraflı nəzər salaq:

1. Pandemiyanın ölkə iqtisadiyyatına və məşğulluğa mənfi təsirinin azaldılması da daxil olmaqla davamlı inkişafa nail olmaq üçün kompleks Fəaliyyət Planının qəbul edilməsi və uğurla həyata keçirilməsi. Görülən tədbirlər nəticəsində 7 ayda iqtisadiyyat cəmi 2,8 faiz kiçildi.

2. COVID19-un ölkə iqtisadiyyatına təsirinə baxmayaraq, ötən illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və yaradılmış potensial hesabına iqtisadi artım tempi (0,2%) artıb;

3. Dəstək proqramı (1,47 milyard ABŞ dolları – ÜDM-in 3,1%-i səviyyəsində təxmin edilir) təkcə antiböhran tədbiri deyil, həm də iqtisadi genişlənmə, kredit ekspansiyası və məcmu tələbin stimullaşdırılması proqramıdır. Hökumət tərəfindən qəbul edilən bu hərtərəfli dəstək paketi davamlı inkişaf məqsədlərinə, o cümlədən pandemiya sonrakı dövrdə sosial tarazlığın və iqtisadi inkişafın qorunmasına xidmət edir;

4. İqtisadiyyatın təsirlənmiş sahələrində 300 000 fərdi sahibkara birbaşa maliyyə dəstəyi (47 milyon ABŞ dolları);

5. Bu sənayelərdə 300.000 işçiyə qismən əmək haqqının ödənilməsi (127 milyon ABŞ dolları);

6. Təsirə məruz qalan iqtisadiyyat sektorlarında vergi, sığorta və gömrük ödənişlərindən müvəqqəti azadolmalar (68 milyon ABŞ dolları);

7. Əhəmiyyətli sərnişin daşıma sistemlərinə maliyyə dəstəyi (165 milyon ABŞ dolları);

8. Təsirə məruz qalan ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə dövlət zəmanətləri və bank kreditləri üzrə faiz dərəcələrinin subsidiyalaşdırılması (0,3 milyard ABŞ dolları);

9. Mövcud bank kreditləri üzrə faiz dərəcəsinin bir hissəsinin dövlət zəmanəti olmadan subsidiyalaşdırılması (0,6 milyard ABŞ dolları);

10. Dövlət Əmlakı və Dövlət Torpaq Fondu üzrə icarə haqlarının dövrü olmayan hesablanması;

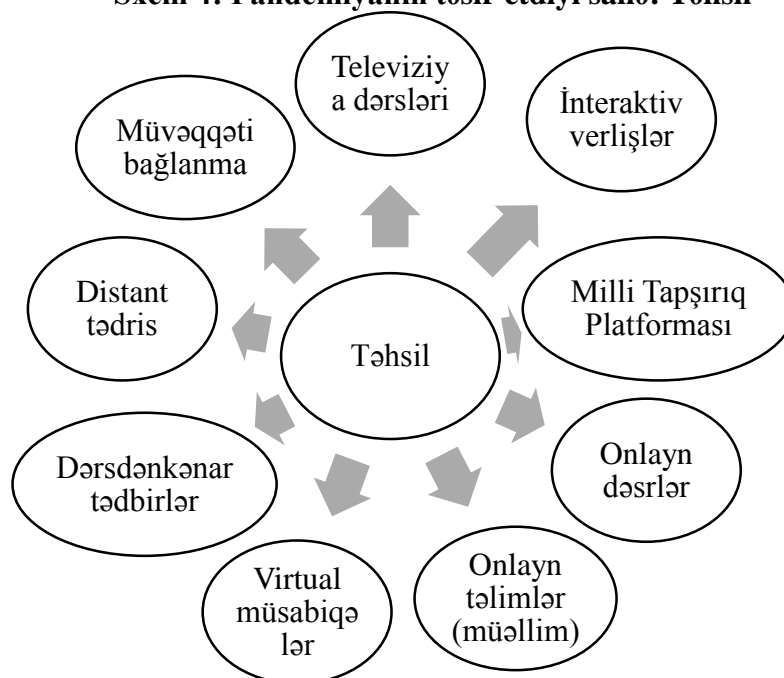
11. Əhalinin ehtiyacları üçün zəruri olan ərzaq və tibbi məmulatların müvəqqəti gömrük rüsumlarından azad edilməsi;

12. Ortamüddətli dövrdə dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas prioritetləri kimi müəyyən edilmiş sahələrə dövlət dəstəyi tədbirlərinin davam etdirilməsi və özəl investisiyaların həvəsləndirilməsi;

13. Pandemiya dövründə ilkin səhiyyə işçilərinin əməkhaqqı 3-5 dəfə artırılması.

Sxem 4-də pandemiyanın təsir etdiyi növbəti sahə olan təhsil sahəsi üzrə həyata keçirilən tədbirlər öz əksini tapmışdır.

Sxem 4: Pandemiyanın təsir etdiyi sahə: Təhsil

Mənbə: <https://www2.deloitte.com/az/az/pages/tax/articles/pandemiyadan-z.html>
məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

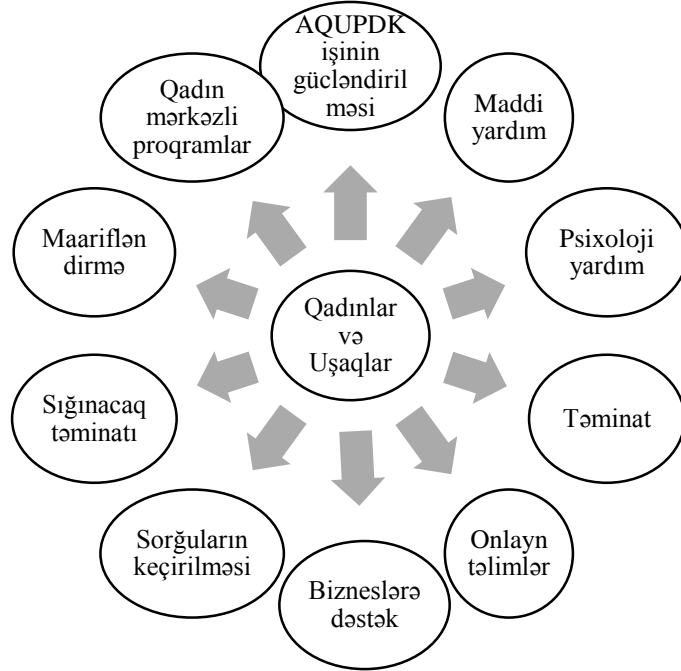
Qeyd etdiyimiz kimi növbəti sahə təhsil sahəsidir (Sxem 4). Pandemiya zamanı təhsil sahəsində aparılan tədbirlərə aiddir:

1. COVID-19-un yayılmasının azaldılması məqsədilə 2 mart 2020-ci il tarixindən etibarən Azərbaycanda bütün təhsil müəssisələrinin müvəqqəti bağlanması. Məktəblər və təhsil müəssisələri sentyabrın 15-dən etibarən tələbələr və tələbələr üçün tədricən geri qayıtmağa başlayacaq. Əvvəlcə ibtidai məktəblər açılacaq, digər sinflər oktyabrın 1-dən sonra tədricən bərpa olunacaq.

2. Bütün tələbələrin təhsilə fasiləsiz çıxışını təmin edən milli telekanallarda televiziya mühazirələrinin yayımlanması. Bütün qeydə alınmış televiziya şouları həmçinin Təhsil Nazirliyinin təlim platformasında onlayn olaraq mövcuddur;
3. televiziya mühazirələrindən əlavə həftəlik canlı interaktiv verilişlər;
4. Ümummilli rəyin təmin edilməsinə və şagirdlərin fəallığının monitorinqinə yönəlmiş məktəb şagirdləri üçün Milli Tapşırıqlar Platformasının işə salınması;
5. Müxtəlif tələbə qrupları üçün onlayn dərslərin başlanmasında və müəllimlər üçün təlimlərin keçirilməsində yerli müəllimlərə, eləcə də yerli təhsil orqanlarına dəstək olmaq;
6. Müəllimlər üçün potensialın artırılması, məzmunun tənzimlənməsi, şagird motivasiyasının artırılması ilə bağlı bütün yerli təhsil orqanlarına texniki dəstək və təlimatın təmin edilməsi. Distant təhsillə bağlı onlayn təlimlər çərçivəsində 1000-dən çox müəllimin iştirakı;
7. Tələbələr arasında yaradıcılığı stimullaşdırmaqla yanaşı, onları motivasiya etməyə yönəlmiş “Evdə qal, evdə yarat” kampaniyasının, virtual müsabiqənin (STEAM dərsləri) başlanması;
8. Müxtəlif məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təhsil alan uşaqlar üçün milli telekanallarda televiziya dərslərinin yayımlanması;
9. NASA ilə əməkdaşlıqda məktəblilər üçün onlayn şahmat turniri, onlayn incəsənət müsabiqələri (rəsm çəkmək, oxumaq, musiqi alətlərində ifa etmək) və “Günün alimi” kimi müxtəlif onlayn dərslərdən ibarət tədbirlərin təmin edilməsi;
10. Dövlət Peşə Təhsili İnstitutu (SAVE) tərəfindən və BMTİP və GIZ (Almaniya) dəstəyi ilə peşə hazırlığı üçün video məzmunun hazırlanması;
11. Ali məktəb tələbələrinə tədrisin distant aparılması. Əksər universitetlər digər virtual platformalar arasında onlayn tədris prosesi üçün Təhsil Nazirliyi tərəfindən pulsuz təqdim olunan Microsoft TEAMS platformasından istifadə edirlər. Onlayn kursları izləyə bilməyən tələbələr müvafiq universitetin onlayn aləti vasitəsilə bu kursların yüklənmiş videoyazılarına baxmaq və oxu materiallarına daxil olmaq imkanı əldə edirlər.

COVID-19 pandemiyasının qarşısını almaq məqsədilər ölkəmizdə keçirilən növbəti tədbirlər qadınlar və uşaqları əhatə edir (sxem 5).

Sxem 5: Pandemiyanın təsir etdiyi sahə: Qadınlar və uşaqlar

Mənbə: <https://www2.deloitte.com/az/az/pages/tax/articles/pandemiyadan-z.html>
məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Sxem 5-də göstərilən tədbirlər aşağıda daha ətraflı qeyd edilmişdir. Belə ki,

1. COVID-19-un sosial-iqtisadi təsirinə toxunan qadın mərkəzli proqramlar;
2. Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi (AQUPDK) tərəfindən 11 Uşaq və Ailələrə Dəstək Mərkəzinin işinin gücləndirilməsi;
3. Xüsusi karantin dövründə Uşaq və Ailələrə Dəstək Mərkəzlərinin əməkdaşları tərəfindən məişət zorakılığı hallarının qarşısının alınması və qurbanlara psixoloji yardımın göstərilməsi. Rayonlardan ümumilikdə 7000 ailəyə lazımi yardım göstərilib;
4. Uşaq və Ailələrə Dəstək Mərkəzləri tərəfindən qadınlara, uşaqlara və qocalara onlayn psixoloji yardımın göstərilməsi və hazırda 2300 nəfərin faydalandığı “Onlayn Psixoloji Yardım” layihəsinə start verilməsi;
5. Ehtiyaclarını qiymətləndirmək və qida, psixoloji yardım və tibbi maskalarla təmin etmək üçün həssas ailələrə baş çəkmək;

6. Pandemiyanın sosial izolyasiyaya təsirini azaltmaq üçün “Ailədən ailəyə” kampaniyasına start verilməsi. Bu kampaniya çərçivəsində 75 ailə 594 aztəminatlı ailəyə yardım göstərmişdir;

7. Qadın Resurs Mərkəzlərini həssas və sosial cəhətdən təcrid olunmuş qadın qruplarına yönəltmək, onlara lazımi dəstəyi göstərmək və aztəminatlı ailələrə pandemiya ilə mübarizə aparmağa kömək etmək üçün yerli kampaniyalara başlamaq. Bu müddət ərzində ölkənin ucqar bölgələrindən olan 100-dən çox qadın biznesin inkişafı üzrə onlayn təlimlərdə iştirak etmişdir;

8. Qadın şəbəkələrinin, vətəndaş cəmiyyətinin və qadın sahibkarların cəlb edilməsi. AQUPDK, Qadın Resurs Mərkəzləri və BMTİP 340 kənd ailəsinə ərzaq paketləri təqdim etməklə köməklik göstərib. Bu paketlərin məzmununun əksəriyyəti, o cümlədən eko qablaşdırma qadın sahibkarlardan alınmışdır ki, bu da onlara kiçik bizneslərini idarə etməyə kömək etmişdir;

9. Uşaq və Ailələrə Dəstək Mərkəzi tərəfindən ölkədə xüsusi COVID-19 karantin rejimi dövründə ailələrin vəziyyətinin öyrənilməsi məqsədilə sorğuların (441 sorğu) keçirilməsi;

10. Qeyri-hökumət təşkilatları xilasediciləri və işçiləri qorumaq üçün beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqda fərdi mühafizə vasitələri və zəruri tibbi ləvazimatlarla təchiz olunmuş böhran mərkəzləri və sığınacaqlar fəaliyyət göstərir;

11. AQUPDK, Uşaq və Ailələrə Dəstək Mərkəzləri və Qadın Resurs Mərkəzləri tərəfindən qadınlar və qızlar üçün COVID-19 haqqında ictimai səhiyyə məlumatlarına çıxış;

12. COVID-19 böhranı kontekstində gender əsaslı zorakılıqla mübarizə üçün maarifləndirmə kampaniyası;

13. “Ailələrə zəng” (3300 ailə) və xüsusi məlumatlandırıcı bukletlərin paylanması (təxminən 600 ailə) vasitəsilə ucqar və kənd yerlərində ailələr arasında maarifləndirmə kampaniyası;

14. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən maliyyələşdirilən və BMTİP, UNFPA və SCFWCA tərəfindən birgə həyata keçirilən “Əlilliyi olan

qadınların hüquqları və rifahı ilə bağlı söhbət” layihəsi kimi əlil qadınlar üçün maarifləndirmə sessiyaları;

15. Onlayn təlimlərin, vebinarların, kampaniyaların təşkili, məsələn:

- pandemiya zamanı ailələrdə yaşanan psixoloji problemlər və onların həlli yolları;

- uşaqlara pandemiya haqqında necə danışmaq;

- təcrid zamanı psixi sağlamlıq və təhsili necə idarə etmək;

- məişət zorakılığı qurbanlarına hüquqi yardım;

- pandemiya zamanı gender əsaslı zorakılığın qarşısının alınmasında sosial işçilərin rolu;

- COVID-19 və sosial uzaqlaşma dövründə ailələrdə psixoloji təzyiq və problemlər;

- xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların karantin dövründə psixoloji reabilitasiyası;

- ailədə uşaqlarla uğurlu ünsiyyətin və birgə fəaliyyətin əhəmiyyəti;

- virusdan qorunmaq üçün təlimat;

- COVID-19 zamanı məişət zorakılığı qurbanları üçün xidmətlərə çıxış;

- gender və reproduktiv sağlamlıq;

- “Uşaqlarınızla evdə qalın” kampaniyası;

- uşaqların internet təhlükəsizliyi və onun təmin edilməsi yolları;

- Ailə münasibətləri, məişət zorakılığı, uşaq hüquqları, qadın hüquqları və s. tematik televiziya proqramları.

16. COVID-19 və özünü təcrid zamanı reproduktiv sağlamlıq məsələlərinə xüsusi diqqət. Səhiyyə mütəxəssisləri üçün COVID-19 reaksiyası ilə bağlı kommunikasiya materialları hazırlanıb və BMT-nin Əhali Fondu və Azərbaycanın səhiyyə müəssisələri ilə birgə antenatal mərkəzlər və antenatal klinikalar arasında paylanıb;

17. COVID-19 dövründə reproduktiv və cinsi sağlamlıqla bağlı materiallar;

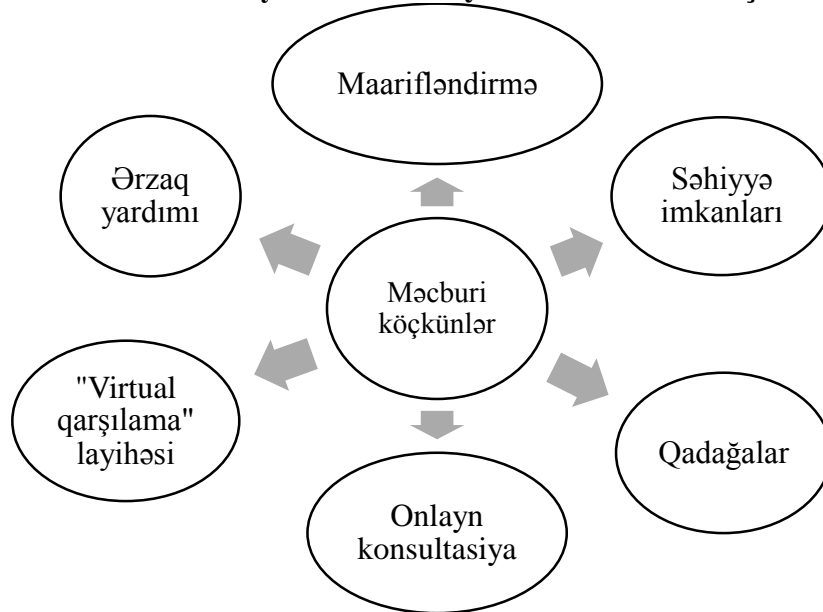
18. COVID-19 dövründə ana və yeni doğulanların sağlamlığına qulluq;

19. Hamilə qadınlar və süd verən analar üçün COVID-19 haqqında məlumat kitabçası;

20. Uşaq və Ailələrə Dəstək Mərkəzləri tərəfindən Dövlət Gömrük Komitəsinin və “ASAN Dövlət Xidməti” Agentliyinin könüllüləri ilə birgə tənha və yaşlı qadınlara və evdən çıxmaq imkanı məhdud olan yataq xəstələrinə yardım göstərilməsi.

Sxem 6-da pandemiyanın növbəti təsir sahəsi olan məcburi köçkünlərin virusla mübarizə tədbirləri qeyd edilmişdir.

Sxem 6: Pandemiyanın təsir etdiyi sahə: Məcburi Köçkünlər

Mənbə: <https://www2.deloitte.com/az/az/pages/tax/articles/pandemiyadan-z.html>
məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Dövlətimiz tərəfindən hazırlanan və Sxem 6-da göstərilən pandemiya şəraitində məcburi köçkünlərin virusla mübarizə tədbirləri aşağıdakılar üzrə qeydə alınmışdır:

1. Virusun yayılmasının ən erkən mərhələlərindən məcburi köçkünlərin məskunlaşdığı yerlərdə bütün kütləvi toplantıların qadağan edilməsi;
2. Köçkün əhali arasında icmaları COVID-19-dan necə qorumaq barədə maarifləndirmə tədbirləri;
3. Məcburi köçkünlərin səhiyyə xidmətlərindən tam istifadə imkanı;

4. Məcburi köçkünlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün müasir İKT-dən istifadə etməklə, məcburi köçkünlərlə onlayn məsləhətləşmələrdə iştirak etmək;

5. Qaçqınların və Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən məcburi köçkünlərin Dövlət Komitəsinin rəsmiləri ilə onlayn interaktiv formatda ünsiyyət qurmasına imkan verən “Virtual qarşılama” layihəsinə start verilməsi. Bu onlayn platforma vasitəsilə keçirilən hər sessiya eyni vaxtda 200-ə yaxın məcburi köçkünü cəlb etmək imkanına malikdir;

6. Məcburi köçkün icmasının yardım axtaran ən həssas seqmentlərinin müəyyən edilməsi;

7. Məcburi köçkünlərə ərzaq yardımının göstərilməsi. Azərbaycanda karantin tədbirləri başlayandan indiyədək 3387 məcburi köçkünə ərzaq yardımı edilib;

8. Məcburi köçkün icmasında qocalara, tənha insanlara və aztəminatlı ailələrə ərzaq yardımının göstərilməsi. İndiyədək 444 məcburi köçkün ailəsinə ərzaq yardımı edilib.

Virusla mübarizə tədbirlərinə yaşlılar və əlilləri əhatə edən bir sıra tədbirlər hazırlanıb tətbiq edilmişdir. Bunlar:

1. 2020-ci il martın 1-də başa çatan əlillik müddətinin, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün (təqribən 14 min nəfər) karantin rejiminin başa çatmasından sonrakı ayın 1-dək uzadılması;

2. Əlillərin evlərində reabilitasiya və sosial xidmətlərin göstərilməsi;

3. Yaşı 65-dən yuxarı olan tənha insanlara evdə sosial xidmətlərin göstərilməsi;

4. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslər üçün sosial xidmət müəssisələrində xidmətlərin göstərilməsi;

5. BMTİP ilə əməkdaşlıq edərək 500 əlilliyi kiçik bizneslərini qurmaq üçün təlim və avadanlıqla təmin etmək.

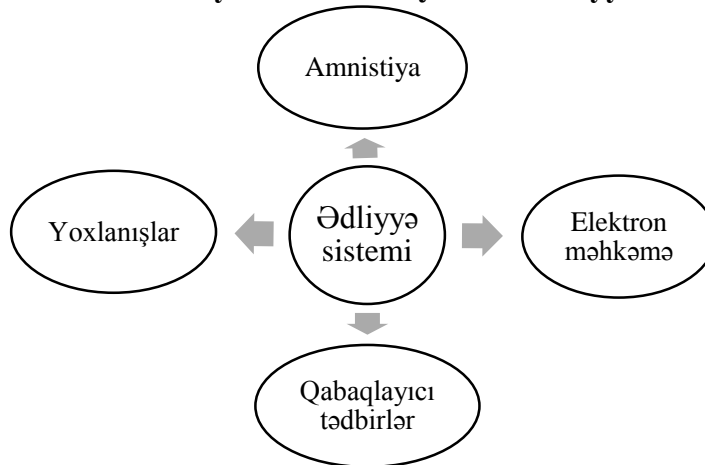
COVID-19 pandemiyasının qarşısını almaq məqsədilə ölkəmizdə keçirilən növbəti tədbirlər miqrantları əhatə edir. Belə ki:

1. Yaşayış yeri üzrə qeydiyyatda olan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycanda müvəqqəti olma müddətinin uzadılması;

2. Müvəqqəti qalma müddətinin uzadılması, müvəqqəti və daimi yaşayış icazəsi, iş icazəsi və s. elektron formada xidmətlərin göstərilməsi;
3. 24 saat fəaliyyət göstərən zəng mərkəzi, “Onlayn kataloq” və MIGAZ mobil proqramı vasitəsilə məsləhətləşmələr;
4. Miqrantların saxlanma mərkəzlərinin ÜST-nin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında COVID-19 Əməliyyat Mərkəzinin tövsiyə və tələblərinə uyğunluğu;
5. İmmiqrasiya təcridxanalarında immiqrantların sağlamlığını qorumaq üçün bütün lazımi tədbirləri görmək;
6. Miqrantların məcburi qayıtmasının müvəqqəti dayandırılması;
7. Azərbaycanın immiqrasiya qanunvericiliyinin pozulması hallarının və bu səbəbdən karantində olan əcnəbilərə qarşı inzibati tənbeh tədbirlərinin qarşısının alınması məqsədilə Dövlət Miqrasiya Administrasiyası ilə müvafiq beynəlxalq təşkilatların Azərbaycandakı nümayəndəlikləri arasında əməkdaşlıq;
8. Qaçqın statusu haqqında ərizələrin elektron qaydada qəbulu;
9. Azərbaycanda qaçqın statusu almış şəxslərə və qaçqın statusu almaq üçün müraciət etmiş şəxslərə ərzaq yardımının göstərilməsi.

COVID-19 pandemiyasının qarşısını almaq məqsədilə ölkəmizdə keçirilən növbəti tədbirlər ədliyyə sistemini əhatə edir. Sxem 7-də bu tədbirlər öz əksini tapmışdır.

Sxem 7: Pandemiyanın təsir etdiyi sahə: Ədliyyə sistemi

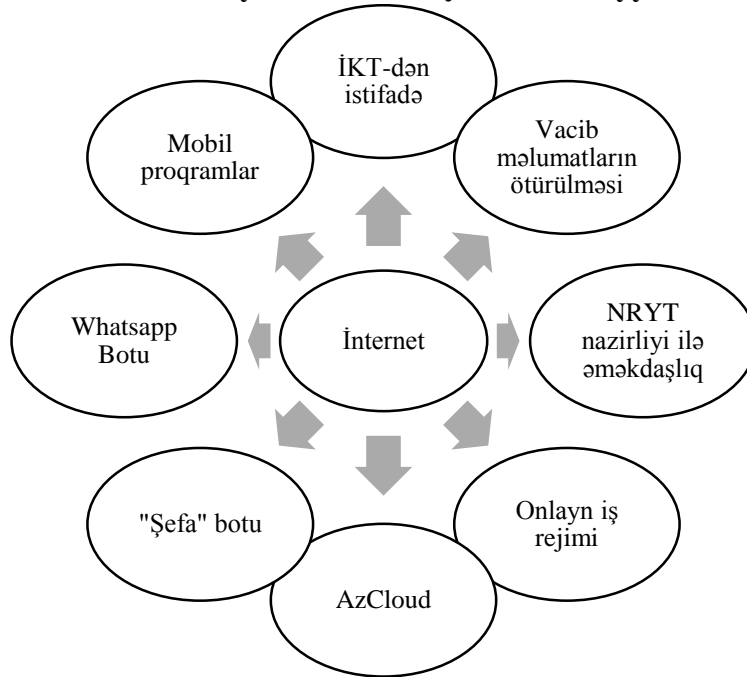
Mənbə: <https://www2.deloitte.com/az/az/pages/tax/articles/pandemiyadan-z.html>
məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Qeyd edilən tədbirlərə daha ətraflı nəzər salaq:

1. Prezidentin 6 aprel 2020-ci il tarixli Sərəncamı ilə COVID-19 epidemiyası çərçivəsində yaşı və sağlamlıq vəziyyətinə görə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan 65 yaşdan yuxarı 176 məhkumun amnistiya edilməsi;
2. 624 məhbusun vaxtından əvvəl azad edilməsi;
3. 310 məhbusun ev dustaqlığına və ya digər alternativ cəzaya məhkum edilməsi;
4. “Elektron məhkəmə” informasiya sistemi üzrə mülki və kommertiya mübahisələrinə dair iddiaların icrası;
5. Koronavirusun yayılmasının qarşısını almaq üçün bütün zəruri qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi;
6. Ədliyyə Nazirliyinin monitoring qrupları və vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələri tərəfindən həbsxanalarda mütəmadi yoxlamaların aparılması.

Pandemiya tədbirləri əhatəsində növbəti sahə dünya hörümçək toru olan interneti əhatə edir. Sxem 8-də bu əhatədə görülmən tədbirlər göstərilmişdir.

Sxem 8: Pandemiyanın təsir etdiyi sahə: Ədliyyə sistemi

Mənbə: <https://www2.deloitte.com/az/az/pages/tax/articles/pandemiyadan-z.html>
məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Sxem 8-də göstərilən tədbirləri daha ətraflı izah edək:

1. Pandemiyanın ilkin mərhələlərindən COVID-19-un təsirinin öhdəsindən gəlmək üçün milli cavab tədbirlərində İKT-dən istifadə;

2. Hamının COVID-19 ilə bağlı məlumatlara çıxışı, o cümlədən virusla mübarizə istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, qaydalar haqqında operativ xəbərlər barədə məlumatlılığın artırılması üçün Əməliyyat Mərkəzinin (www.koronavirusinfo.az) interaktiv informasiya portalının istifadəyə verilməsi Təlimat əhalinin sağlamlığının qorunmasına dair Azərbaycan Hökumətinin tövsiyələri və tövsiyələri;

3. SMS sistemi vasitəsilə müvafiq vacib məlumatların verilməsi;

4. Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi ilə əməkdaşlıq, pandemiya dövründə elektron xidmətlərin hamı üçün əlçatan olmasını təmin edən “Evdeqal.az” bir pəncərəli rəqəmsal platformanın (www.evdeqal.az) istifadəyə verilməsi BMTİP ilə. Platforma ziyarətçilərə onlayn mağazalar, e-təhsil, e-sağlamlıq, əyləncə, e-qida, e-çatdırılma, sosial uzaqlaşma və evdə qalma ilə bağlı məsləhətlərə keçidlər tapmağa imkan verir və zəngin e-tədris resursları təklif edir. məlumat. evdən rəqəmsal biznesə başlamaq və idarə etmək yolları;

5. Karantin rejimi dövründə insanların evlərini tərk etməsinə və işəgötürənlərin işçilərinin ofislərinə getmək üçün icazə almasına imkan verən xüsusi elektron platformanın istifadəyə verilməsi;

6. AzCloud əsasında yeni videokonfrans sisteminin (VCaaS) Azərbaycanda ilk dəfə istifadəyə verilməsi;

7. Səhiyyə Nazirliyinin İctimai Səhiyyə və İslahatlar Mərkəzi tərəfindən BMTİP ilə birgə www.isim.az saytında mövcud olan özünü yoxlayan “Şəfa” botunun yaradılması. Bu koronavirus özünü idarə etmə vasitəsi səhiyyə orqanlarına daha çox suala cavab verməyə kömək etmək və tibb mütəxəssislərinə kritik qayğıya ehtiyacı olan xəstələrə qulluq etmək imkanı vermək məqsədi daşıyır;

8. Koronavirusla bağlı ictimai sualları cavablandırmaq və günün 24 saati sürətli, etibarlı və rəsmi məlumatı təmin etmək üçün səhiyyə orqanları tərəfindən BMTİP ilə əməkdaşlıqda WhatsApp botunun yaradılması.

3.3. Azərbaycanıda pandemiya şəraitində və post-pandemiya dövründə iqtisadi inkişaf prioritetləri

Əvəlki paraqraflarda sadalana tədbirlər təbii olaraq mal və xidmətlərə olan tələb və təklifi azalmasına gətirib çıxarmışdır. Eyni şəkildə, işçi sağlamlığı üçün virus riski də işçi qüvvəsinə mənfi təsir göstərir (Kara, 2020; Kıvılcım, 2020). Epidemiyanın qarşısını ala bilməmək və epidemiya ilə mübarizədə uğurlu nəticələrin nə vaxt əldə ediləcəyinin qeyri-müəyyənliyi səbəbiylə yaşanan daralma şirkətlərin bütün sektorlarda daralmasına səbəb olur (Torun Kayabaşı, 2020). Pandemiya ilə mübarizə çərçivəsində qeyri-vacib və ya vacib müəssisələrin bağlanması, karantin tətbiqləri, səyahət məhdudlaşdırma tədbirləri, sosial təcrid və sosial məsafənin qorunması zərurəti həm insan sağlamlığına, həm də əczaçılıq sektoruna, eləcə də bir çox digər sektorlara təsir göstərmişdir: işçi qüvvəsi və iqtisadi cəhətdən (Rutkowski, 2020; Barrot, Grassi və Sauvagnat, 2020). Koronavirus pandemiyası prosesi zamanı bütün insanlar sağlamlıq baxımından ciddi simptomlar yaşamasalar da, “COVID-19” böhranından iqtisadi və sosial baxımdan ciddi şəkildə təsirlənirlər. Hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar tədqiqatları dəstəkləyir və ilk növbədə COVID-19 virusunun yayılmasının qarşısını almaq üçün xəstəliyin diaqnozu və müalicəsi üçün yeni resurslar ayırırlar. Ölkəmizdə də həm yerli, həm də digər ölkələrin təcrübələrindən istifadə olunmuşdur. İlk növbədə ölkələr üzrə təhlil aparılaraq nəticələr toplanmış, seçimlər edilmiş və ən optimal variantlar tətbiq edilmişdir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən aptek, optika və baytarlıq mağazalarında aparılan sorğunun nəticələri:

Tədqiqatın kəmiyyət ölçüsü ilə bağlı nümunəni təşkil edən Azərbaycandakı şirkətlər haqqında məlumatlar Cədvəl 1-də təqdim olunmuşdur. Məlumat üçün qeyd edim ki, tədqiqatın aparılmasında istifadə edilən data “Business Insight” araşdırma şirkəti tərəfindən toplanılmışdır. Təhlillər isə müəllif tərəfindən aparılmışdır. Tədqiqat Azərbaycan üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrin iş mexanizminə əsaslanır.

Cədvəl 7: Tədqiqatda iştirak edən şirkətlərin məlumatları

Firma məlumatları		N*	%**
Fəaliyyət sahəsi	Optika mağazaları	119	38.3
	Apteklər	115	39.7
	Baytarlıq	66	22
Fəaliyyət müddəti (il)	0-5 il	46	15.3
	6-10 il	59	19.7
	11-15 il	66	22
	16-20 il	61	20.3
	20+ il	68	22.7
İşçi sayı (nəfər)	1	47	15.7
	2	89	29.7
	3	72	24
	4	37	12.3
	5+	55	18.3

*N (say): 300**%: sorğuda iştirak edən müəssisələrin ümumi sayda (300) faizi

Mənbə: “Business Insight” məlumatları əsasında toplanılan dataların müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Tədqiqatın kəmiyyət ölçüsündə iştirakçıların şirkətlərin fəaliyyət sahəsinə görə bölgüsü araşdırıldığında 39,7%-ni əczaçı, 22%-ni baytar həkimləri, 38,3%-ni optika işçiləri təşkil edir. Tədqiqatda iştirak edən şirkətlərin 22,7%-i öz sahələrində 20 il və daha çox fəaliyyət göstərən müəssisələrdir. Müəssisələrdə çalışan işçilərin sayı araşdırıldığında onların 29,7 faizinin iki nəfər işlədiyi görülür. Bir şirkətdə orta hesabla 2,5 nəfər çalışır (<https://www.businessinsight.az/>)

Pandemiya dövründə şirkətlərin 33,4%-i fəaliyyətini dayandırmamışdılar. Bu prosesdə apteklər işini məhdudlaşdırmayan sektor kimi xüsusilə önə çıxır. Şirkətlərin 33,3%-i iş saatlarını məhdudlaşdırmışdır. İş saatlarını məhdudlaşdıran şirkətlərin əksəriyyəti optika mağazaları olsa da, işini məhdudiyətsiz davam etdirənlərin əksəriyyəti apteklərdir. (<https://www.businessinsight.az/>)

Bu prosesdə şirkətlərin 72,3%-i işçi çatışmazlığının olmadığını, 27,7%-i isə pandemiya dövründə işçi çatışmazlığının olduğunu bildirmişdir. İşçi qıtlığının, çatışmazlığının əsas səbəbi işçilərin 17,8%-nin yoluxma qorxusu olduğu halda, digər səbəb kimi işçilərin ailələrinin qayğısına qalmaları kimi önə çıxır. İşçi çatışmazlığı olan şirkətlər, bu tədqiqatda xüsusən də apteklərdə çalışan işçilər virusa yoluxmaqdan qorxurlar. (<https://www.businessinsight.az/>)

Şirkətlərin 64,7%-i pandemiya zamanı işçilərinin aylıq və digər haqlarının ödənilməsində problem yaşadığını bildirsə də, şirkətlərin 35,3%-i bununla bağlı problem yaşamadığını bildirmişdir. Digər peşə qruplarına nisbətən optika mağazası işçilərin maaşlarının və digər haqlarının ödənilməsində daha çox problem yaşadığı görülür. (<https://www.businessinsight.az/>)

Cədvəl 8: Azərbaycanda COVID-19 Pandemiya Prosesinin Aptek, Baytarlıq və Optika mağazalarına Təsiri

Pandemiyanın təsiri		Azaldı			Artdı	Təsiri olmadı
		20%	30%	50-100%		
Gəlir (%)	Apteklər	8.7	14.3	11.3	2	2
	Optika mağazaları	0.3	7.7	31.7	0	0
	Baytarlıq	2.7	8.7	9	1.3	0.3
	Cəm	11.7	30.7	52	3.3	2.3
Sifarişlər (%)	Apteklər	8.3	16.8	9	2.3	2.3
	Optika mağazaları	0.3	8	31.3	0	0
	Baytarlıq	2.3	12.7	5	1.7	0.3
	Cəm	10.6	37.5	45.3	4	2.6
İş yükü (%)	Apteklər	7.7	12.5	4.3	10.7	4
	Optika mağazaları	2.7	6	25.9	0	5
	Baytarlıq	5	4.7	5.3	2	5
	Cəm	15.4	22.4	35.5	12.7	14
Satışlar (%)	Apteklər	8.3	13	11.3	3	2
	Optika mağazaları	0.3	8	31.3	0	0
	Baytarlıq	2.7	8.3	9	1.7	0.3
	Cəm	11.3	29.3	51.7	4.7	3

Mənbə: “Business Insight” tərəfindən toplanılan dataların müəllif tərəfindən “MC Excel 2016” statistik proqramı vasitəsilə təhlili

Müvafiq məlumata əsasən, şirkətlərin 20,4%-i məhsul və xidmətlərin istehsalını azaldıb, 22,4%-i yeni tələblərə cavab vermək üçün məhsullarını şaxələndirib, 21,4%-i isə banklar və təchizatçılarla ödəniş şərtləri ilə bağlı danışıqlar aparmaqdadır. Şirkətlərin 13,6%-i satış kanallarını şaxələndirməyə, onlayn satış və çatdırılma sahələrini genişləndirməyə çalışır. Firmaların 76,7 faizində tam məşğulluq müşahidə edilmədiyi halda, firmaların 23,3 faizində qeyri-məşğulluğun yaşandığı müşahidə edilir. (<https://www.businessinsight.az/>)

Bu dövrdə müəssisələrin 62 faizi iş vaxtını azaltmış, 7,7 faizi işçilərinə ödənişli məzuniyyətə getməsinə icazə vermiş, 3,3 faizi ödənişsiz məzuniyyətlə təmin etmiş,

6,9 faizi aşağı maaşla işləməyə davam etmiş, 11,9 faizi isə növbəli iş rejiminə keçmişdir. (<https://www.businessinsight.az/>)

Cədvəl 3-də pandemiya dövründə şirkətlərin gəlirlərinin, sifarişlərinin, işçi qüvvəsinin və satış vəziyyətlərinin necə təsirləndiyini göstərilmişdir. İlk öncə cədvəllə tanış olmadan əvvəl, deyə bilərik ki, pandemiya dövründə onlayn sifarişlərlə çatdırılma edən şirkətlərin gəlirlərində artım olmuşdur. Bu ən çox qapanmaya, evdən çıxma hallarının qarşısının alınma tədbirlərinin tətbiq olunması ilə əlaqədardır. Belə şirkətlərin tanınmasında, əhaliyə öz fəaliyyət arealını çatdırılmasında sosial şəbəkələrin rolu əvəz edilməzdir. Pandemiya dövründə gəlirləri kəskin şəkildə azalan, zərər əldə edərək müflis olmuş şirkətlər də mövcud olmuşdur.

COVID-19 pandemiya prosesinin şirkətlərə təsirini göstərən Cədvəl 3-ə əsasən şirkətlərin 52%-nin gəliri 50%-100% aralığında azalıb. 30,7%-nin gəliri 30% azalıb. 11,7% müəssisənin gəlirləri isə 20% azalıb. Ümumi müəssisələrin cəmi 3,3%-nin gəlirində artım müşahidə edilir. Gəlir ən çox optika mağazaları arasında azalıb. (<https://www.businessinsight.az/>)

Cədvəl 9: 2021-ci ilin sonu üçün “COVID-19” pandemiyasının müəssisələrə təsiri

		Azalacaq			Artacaq	Təsiri olmayacaq
		0-25%	25-50%	50-100%		
Gəlir (%)	Apteklər	13	14.7	6	1.3	3.3
	Optika mağazaları	1	22.7	16	0	0
	Baytarlıq	4.3	15	1.7	0.3	0.7
	Cəm	18.3	52.4	23.7	1.6	4
Sifarişlər (%)	Apteklər	10.7	14	5.6	2	4
	Optika mağazaları	1	22.7	12	0	0
	Baytarlıq	3.7	15	1	3	5.3
	Cəm	15.4	51.7	18.6	5	9.3
Satışlar (%)	Apteklər	12	15	6.3	1.3	3.7
	Optika mağazaları	1.3	22.3	16	0	0
	Baytarlıq	3	15.4	1.3	0.7	1.7
	Cəm	16.3	52.7	23.6	2	5.4

Mənbə: “Business Insight” tərəfindən toplanılan dataların müəllif tərəfindən “MC Excel 2016” statistik proqramı vasitəsilə təhlili

Sifarişlər araşdırıldıqda; Şirkətlərin sifarişlərinin 45,3%-i 50%-100%, 37,5%-i 30%, 10,6%-i 20% azalmışdır, 4%-i isə artmışdır. Sifarişləri ən çox azalan şirkətlər

optika mağazaları olmuşdur. İşçi qüvvəsi yoxlanıldıqda; Şirkətlərin 35,5%-nin işçi qüvvəsi 50%-100% azaldığı halda, şirkətlərin 22,4%-nin işçi qüvvəsi 30%, 15,4%-nin işçi qüvvəsi 20% azalmışdır, 12,7%-nin işçi qüvvəsi artmışdır. İşçi qüvvəsi ən çox apteklərdə artıb. Şirkətlərin satışları araşdırıldığında, onların 51,7%-nin satışları 50%-100%, 29,3%-nin satışları 30%, 11,3%-nin işçi qüvvəsi 20% azalaraq 4,7% artıb. Satışlarda azalma daha çox optika mağazalarında müşahidə olunmuşdur (<https://www.businessinsight.az/>).

Pandemiya dövrünün müəssisələrin il sonu gözləntilərinə necə təsir göstərə biləcəyi ilə bağlı proqnozlar Cədvəl 4-də göstərilmişdir.

2021-ci ilin sonunda müəssisələrin 52,4%-i gəlirlərin, 51,7%-i sifarişlərin, 52,7%-i satışların 25%-50% azalacağını bildirib. (<https://www.businessinsight.az/>)

Pandemiya dövründə müəssisələrin üzləşdiyi çətinliklərlə bağlı məlumatlar Cədvəl 5-də göstərilmişdir.

Cədvəl 10: “COVID-19” pandemiyası dövründə müəssisələrin qarşılaşdığı çətinliklər

		Bəli	Xeyr	Fikrim yoxdur
Xammal yetərsizliyi (%)	Apteklər	24.7%	12.7%	1%
	Optika mağazaları	27.3%	11%	1.3%
	Baytarlıq	12%	9.7%	0.3%
	Cəm	64%	33.4%	2.6%
Məhsul çatdırılma problemi (%)	Apteklər	17%	18.7%	2.7%
	Optika mağazaları	26.3%	11.3%	2%
	Baytarlıq	12%	10%	0%
	Cəm	55.3%	40%	4.7%
Nağd axını problemi (%)	Apteklər	29.6%	7.7%	1%
	Optika mağazaları	37%	1.7%	1%
	Baytarlıq	21.3%	0.7%	0%
	Cəm	79.9%	10.1%	2%

Mənbə: “Business Insight” tərəfindən toplanılan dataların müəllif tərəfindən “MC Excel 2016” statistik proqramı vasitəsilə təhlili

Pandemiya dövründə şirkətlərin 64%-i istehlak materialları, 55,3%-i məhsul və göndərmə problemləri, 79,9%-i isə pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə bağlı problemləri olduğunu bildirmişdir.

2021-ci ildə şirkətlərin üzləşə biləcəyi çətinliklərlə bağlı fikirlər Cədvəl 10-da göstərilmişdir.

Bu cədvəldə apteklər, optika mağazaları, baytarlıq fəaliyyəti ilə bağlı sahələr üzərində sorğular keçirilmişdir.

Cədvəl 11: 2021-ci ilin sonu üçün müəssisələrin üzləşə biləcəyi problemlər

		Bəli	Xeyr	Fikrim yoxdur
Xammal yetərsizliyi (%)	Apteklər	20.7%	16.3%	1.3%
	Optika mağazaları	22.7%	14%	3%
	Baytarlıq	7.7%	13.7%	0.6%
	Cəm	51.1%	44%	4.9%
Məhsul çatdırılma problemi (%)	Apteklər	19%	16.7%	2.7%
	Optika mağazaları	19.7%	17%	3%
	Baytarlıq	4.3%	17%	0.6%
	Cəm	43%	50.7%	6.3%
Nağd axını problemi (%)	Apteklər	32.3%	5.3%	0.7%
	Optika mağazaları	38.5%	0%	1.3%
	Baytarlıq	18.3%	3.3%	0.3%
	Cəm	89.1%	8.6%	2.3%

Mənbə: “Business Insight” tərəfindən toplanılan dataların müəllif tərəfindən təhlili

2021-ci ilin sonunda şirkətlərin 51,1%-i istehlak problemi yaşayacağını, 50,7%-i isə məhsulun çatdırılmasında problem olmayacağını bildirmişdir. Çünki məhsulların çatdırılmasında yeni vasitələrdən istifadə olunduqca, məhsulların istehlakçılara əlçatan olması düz mütənasib şəkildə irəliləyirdi. Bu yeni tətbiqlərdən daha maraqlısı Çin Xalq Respublikasında rastlamışdır, belə ki, məhsulları istehlakçıya çatdırılma edən vasitəçi şirkətlər dronlardan, robotlardan istifadə edirdilər. İlk öncə belə tətbiqlər insanlarda güvənsizlik hiss etdirməsinə baxmayaraq, sonradan bunlar adi hala çevrilmişdir. Şirkətlərin 89,1%-nin fikrincə, ilin sonunda pul vəsaitlərinin hərəkəti problemi davam etməli idi, bu da pulun nağd axını ilə bağlıdır. Pandemiya dövründə nağdsız ödənişlərə daha çox önəm verilməyə başlandı.

Tədqiqatda iştirak edən şirkətlərin işçiləri və müştəriləri tərəfindən onları virusun yoluxucu təsirindən qorumaq üçün həyata keçirilən əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik tədbirləri Cədvəl 8-də göstərilmişdir.

Cədvəl 13: Şirkətlər tərəfindən görülən əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi tədbirləri

İş Sağlamlığı və Təhlükəsizliyi Tədbirləri	Xüsusi çəki, %-lə
İşçiləri virusun ötürülməsi və qarşısının alınması tədbirləri haqqında məlumatlandırmaq.	100
İşçiləri yaxşı hiss etmədikdə evdə qalmağa təşviq etmək.	69
İşçilər və müştərilər arasında fiziki məsafənin qorunması.	63
Mərhələli - növbəli iş.	37.6
Evdən onlayn iş.	0.006
İş yerində temperaturun ölçülməsi.	21
Maskalar, əlcəklər, dezinfeksiyaedici maddələr kimi qoruyucu vasitələrdən istifadə edilmə	100

Mənbə: “Business Insight” tərəfindən toplanılan dataların müəllif tərəfindən təhlili

Cədvəl 8-dən görünür ki, tədqiqatda iştirak edən bütün şirkətlər əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik tədbirlərinə ən yüksək səviyyədə riayət etməklə işçilərini və müştərilərini iki və ya daha çox tədbir görərək virusun ötürülməsindən qoruyurlar. Şirkətlər arasında onlayn işləmə ölçüsü olduqca aşağıdır. Şirkətlərin 63%-i işçilərlə müştərilər arasında fiziki məsafə qaydasını tətbiq edir (<https://www.businessinsight.az/>)

Bu tədbirlər təbii olaraq mal və xidmətlərə olan tələb və təklifi azalmasına gətirib çıxarmışdır. Eyni şəkildə, işçi sağlamlığı üçün virus riski də işçi qüvvəsinə mənfi təsir göstərir (Kara, 2020; Kıvılcım, 2020). Epidemiyanın qarşısını ala bilməmək və epidemiya ilə mübarizədə uğurlu nəticələrin nə vaxt əldə ediləcəyinin qeyri-müəyyənliyi səbəbiylə yaşanan daralma şirkətlərin bütün sektorlarda daralmasına səbəb olur (Torun Kayabaşı, 2020). Pandemiya ilə mübarizə çərçivəsində qeyri-vacib müəssisələrin bağlanması, karantin tətbiqləri, səyahət məhdudyyətləri, sosial təcrid və sosial məsafənin qorunması zərurəti həm insan sağlamlığına, həm də əczaçılıq sektoruna, eləcə də bir çox digər sektorlara təsir göstərir: işçi qüvvəsi və iqtisadi cəhətdən (Rutkowski, 2020; Barrot, Grassi və Sauvagnat, 2020). Koronavirus prosesi zamanı bütün insanlar sağlamlıq baxımından ciddi simptomlar yaşamasalar da, “COVID-19” böhranından iqtisadi və sosial baxımdan ciddi şəkildə təsirlənirlər. Hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar tədqiqatları dəstəkləyir və ilk növbədə COVID-19 virusunun yayılmasının qarşısını almaq üçün xəstəliyin diaqnozu və müalicəsi üçün yeni resurslar ayırırlar.

Eyni zamanda, COVID-19 pandemiyasında yaşanan iqtisadi və sosial çətinliklərin aradan qaldırılması üçün iş yerlərində və evlərdə etimadın aşılması, şirkətlərin istehsal prosesindən qopmaması, məşğulluğun davamlılığının təmin edilməsi üçün tədbirlər hazırlayırlar. Məşğulluq və istehsal prosesinin davamlılığını təmin etmək məqsədi ilə şirkətlərə investisiya dəstəkləri və nağd dəstək proqramları təqdim etmək, şirkətlərin sabit xərc xərclərini müəyyən dövrlər üçün (sosial sığorta mükafatı ödənişləri, kirayə ödənişləri və kredit borcları kimi) dayandırmaq və bu müddətə təxirə salmaq görülən tədbirlər arasında önə çıxır (BƏT, 2020; OECD, 2020).

Araşdırmalar COVID-19 pandemiyası dövründə cəmiyyətin əsas ehtiyaclarından birinin səhiyyə xidməti olduğunu və pandemiyanın yayılmasına nəzarət etmək üçün sosial təcrid olunmanın çox vacib olduğunu ortaya qoymuşlar (Hotar, 2020). Koronavirusun yoluxucu olduğunu başa düşməklə sosial təcrid və karantin tədbirləri tədricən artmağa davam etmişdir (Üstün, 2020). Sosial təcrid fərdlə cəmiyyət arasında tam və ya demək olar ki qismən ünsiyyət əksikliyi vəziyyəti olaraq təyin olunur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

2019-cu ilin dekabr ayında Çinin Wuhan şəhərində ortaya çıxan "COVID-19" adlanan Koronavirus xəstəliyi 31 Dekabr 2019-cu ildə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına bildirilmişdi. COVID-19 epidemiyası Dünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən 30 yanvar 2020-ci ildə "beynəlxalq səviyyədə ictimai sağlamlıq fəvqəladə vəziyyəti" olaraq təsnif edildi və 11 mart 2020-ci ildə "qlobal epidemiya (pandemiya)" olaraq elan edildi. Dünyada hadisələrin artması ilə birlikdə Azərbaycanda ilk COVID-19 hadisəsi 28 fevral 2020-ci ildə görüldü.

COVID-19 pandemiyası görünməmiş qlobal böhrandır. Bir çox ölkələr ağır kəskin respirator sindromlu koronavirusun yayılmasını yavaşlatmaq və səhiyyə sistemlərinin həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını almaq üçün əhəlinin hərəkətinə məhdudiyyətlər qoyub; bəziləri tam və ya qismən qapanmalara getmişdirlər. Bununla belə, COVID-19 üçün effektiv peyvəndin və ya müalicənin olacağı ümidi ilə karantinlər və digər həddindən artıq məhdudiyyətlər uzunmüddətli perspektivdə davam etdirilə bilməz. İndi bütün dünyada hökumətlər müxtəlif sağlamlıq, sosial və iqtisadi narahatlıqları balanslaşdırarkən, qapanmaları və məhdudiyyətləri yüngülləşdirmək kimi ümumi problemlə üzləşirlər.

Koronavirusun ortaya çıxmasından bu yana ölkəmizdə ümumi yoluxma sayı 492 min, ölənlərin sayı isə 6 mini (koronavirusinfo.az, 11.10.2021-ci il tarixli məlumat) keçib. Dünyada 238 milyondan çox yoluxma və 4 milyondan çox ölüm hadisəsi baş vermişdir. Demək olar ki, hər yaş qrupuna ciddi təsirləri səbəbindən koronavirus 21 -ci əsrin ən əhəmiyyətli sağlamlıq problemi hesab olunur.

Koronavirus pandemiyası hər bir ölkə və bütün inteqrasiya birlikləri üçün ciddi sınaq oldu. Problem təkcə insan və iqtisadi itkilərin miqyasında deyil, həm milli, həm də inteqrasiya institutlarının pandemiya və iqtisadi böhrana tab gətirə bilməsindədir.

Pandemiyanın ilkin mərhələsində inteqrasiya bloklarının bütün üzv ölkələri koronavirus infeksiyasının qarşısını almaq üçün bir-birlərindən ayrılıblar. Birgə əlaqələndirilmiş hərəkətlər praktiki olaraq olmayıb.

İlkin fasiləsiz fəaliyyət dövründən sonra bir növ təcrübə mübadiləsi baş verdi. Bunun əsasında inteqrasiya blokları pandemiyanın nəticələrini minimuma endirmək və iqtisadi artımı bərpa etmək üçün birgə tədbirlər görməyə çalışıb.

Pandemiyanın nəticələrini yumşaltmaq üçün inteqrasiya birliklərinin əsas tədbirləri arasında:

- məlumat mübadiləsi;
- miqrantların mənşə ölkələrinə qayıtmalarına köməklik;
- dərman vasitələrinin və tibbi avadanlıqların ümumi alınması;
- təchizat zəncirlərinin düzgün işləməsinin təmin edilməsi;
- qarşılıqlı ticarət proseslərində sənədsiz sənəd dövriyyəsinə keçid;
- pandemiya zamanı ehtiyac duyulan malların (o cümlədən dərman vasitələri, fərdi mühafizə vasitələri, ərzaq və s.) axınının asanlaşdırılması üçün tədbirlərin tətbiqi.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, pandemiya və bu qəbildən olan digər fəvqəladə hallara birgə cavab vermək üçün ölkələrə aşağıdakı əsas tövsiyələri formalaşdırmaq olar.

1. Dövlətlərin səhiyyə sistemlərinin fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi və fəal dialoqu

- Təcrübə mübadiləsi və əlaqələndirilmiş cavab tədbirləri və tibbi protokolların işlənilib hazırlanması məqsədilə virusun qlobal təhlükə kimi elan edildiyi ilk vaxtdan respublikaların səhiyyə nümayəndələri arasında sıx dialoqa ehtiyac var. Gələcəkdə bu, virusun sərhədlər boyu yayılmasının qarşısını almağa və azaltmağa kömək edəcək, həmçinin virusun artıq regionun özündə meydana çıxmasına vaxtında reaksiya hazırlayacaq.

- Səhiyyə sahəsində elmi tədqiqatların aparılması, tibb işçilərinin hazırlanması və digər məqsədlər üçün qrantların ölkələrə ayrılması məqsəduyğun görünür.

- Tibbi layihələr üçün güzəştli kreditlərin verilməsi: ixtisaslaşmış xəstəxanaların tikintisi, avadanlıqların alınması və s.

2. Ümumi əmək bazarına dəstək

- Başqa ölkələrdən olan miqrantlara dəstək.

- Sərhədlərdən keçməklə bağlı məhdudiyyətlərə baxmayaraq, miqrantların donor ölkələrinə qayıtmasının təmin edilməsi.
- Sosial və tibbi yardım nəzərə alınmaqla miqrantların resipiyent ölkələrdə qalmaları üçün normal şəraitin təmin edilməsi.
- Əmək resurslarının sərbəst hərəkəti üçün prosedurların optimallaşdırılması və rəqəmsallaşdırılması.

3. Dövlətüstü səviyyədə inzibati tənzimləmələrlə bağlı qərarların qəbulunun sürətləndirilməsi və sadələşdirilməsi (sənədsiz sənəd dövriyyəsi və əyani kontrol və nəzarət prosedurlarının minimuma endirilməsi)

Bu istiqamətdə iş hələ pandemiya əvvəl başlamışdı, lakin indi xüsusi aktualıq qazanmışdır. Ticarət prosedurlarının və gömrük tənzimlənməsinin (xüsusilə dərman vasitələri, xəstəliklərdən qorunma vasitələri, tibbi avadanlıqlar üçün) rəqəmsal platformaya keçirilməsi (kağızsız və şəxsi təmas olmadan qeydiyyat prosesləri) vasitəsilə sadələşdirilməsini təmin etmək lazımdır.

Təchizat zəncirlərinin fasiləsiz fəaliyyətini təmin etmək üçün “hüquqi əhəmiyyətli sənəd dövriyyəsi”, “təsərrüfat subyektləri arasında məlumat mübadiləsi”, “müqavilə xidməti” kimi xidmətlər göstərən Rəqəmsal Ticarət və Sənaye Subpodratçılığı layihələrinin icrasını sürətləndirmək lazımdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il üçün tədiyyə balansı // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. URL: <https://uploads.cbar.az/assets/97aa174a150aff7358f5aedbc.pdf>
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Xarici sektor statistikasını. URL: <https://www.cbar.az/page-43/external-sector-statistics> (giriş tarixi: 31.03.2021).
3. Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri. Bakı, 2021. URL: <https://president.az/articles/50474>
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi // Azərbaycanda turizm: statistik məcmuə. 2020, Bakı, 96 s.
5. Azərbaycanda sağlamlıq turizmi - mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri. Bakı, 2021. 184 s.

İngilis dilində

1. Barrot J., Grassi B. və Sauvagnat J. “Sectoral effects of social distancing”, №11 (3), 2020: p.11-12
2. Batırel A. “SARS-CoV-2: Bulaşma və Korunma”, South. Clin. Ist. Euras, №31,2020: p. 7
3. Erdem İ., “Koronavirüse (COVID-19) karşı Türkiye'nin karantina ve tedbir politikaları”. Turkish Studies,15 (4), 2020, s. 377-388
4. Fischer M., Coogan A.N., Faltraco F., Thome J. (2020). “COVID-19 paranoia in a patient suffering from schizophrenic psychosis – a case report”. Psychiatry Research, p. 288
5. Gao J., Zheng P., Jia Y., Chen H., Mao Y., Chen S., Wang Y. “Mental health problems and social media exposure during COVID-19 outbreak”. PLoS ONE 15(4): e0231924, 2020, p.89
6. IMF. (2020). World economic outlook. Washington D.C: International Monetary Fund. 2020 April

7. Moghanibashi-Mansourieh A. “Assessing the anxiety level of Iranian general population during COVID-19 outbreak”. *Asian Journal of Psychiatry*, 51, 102076,2020, p.265

8. Phan T. “Novel coronavirus: From discovery to clinical diagnostics. *Infection, Genetics and Evolution*”, №79: 104221, 2020: p.186

1. Pfefferbaum B., North CS. “Mental health and the Covid-19 pandemic”. *New England Journal of Medicine*, 383, 2020: p.510-512

9. Schueffel P. “Alternative Distributed Ledger Technologies Blockchain vs. Tangle vs. Hashgraph A High Level Overview And Comparison”, *SRRN Electronic Journal*, 2017 p.85

10. Servidio R., Bartolo M.G., Palermiti A.L., Costabile A. “Fear of COVID-19, depression, anxiety, and their association with internet addiction disorder in a sample of Italian students”. *Journal of Affective Disorders Reports* 4, 2021 p.55

11. Sujarwoto A., Saputri R., Yumarni T. “Social media addiction and mental health among university students during the COVID-19 pandemic in Indonesia”. *Int J Ment Health Addiction*, 2021, p.272

12. World Health Organization Rational use of personal protective equipment for coronavirus disease (COVID-19) and considerations during severe shortages., 2021: p.201-219

Türk dilinde

1. Öztürk İ., Akalın S., Özgüner İ., Şakiroğlu M. “Covid-19 salgınının ve karantinanın psikolojik etkileri”. *Turkish Studies*, 15(4), 2020, 885-903

2. Vindegaard N., Eriksen Benros M. “COVID-19 pandemic and mental health consequences: systematic review of the current evidence. *Brain, Behavior, and Immunity*”. *MRJ*, №7,2020: p.11

3. World Health Organization, Advice on the use of masks in the community, during home care and in health care settings in the context of the novel coronavirus (2019-nCoV) outbreak: interim guidance, 29 January 2020. Available at: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/330987> (13.10.2021)

4. Yıldırım S., “Salgınlarnın sosyal-psikolojik görünümü: Covid-19 (Koronavirüs) pandemi örneđi”. Turkish Studies, 15(4), 2020, p.1331-1351

5. İnce F. və Evcı F. Y. “COVID-19’un ilk üç haftası”. Süleyman Demirel Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 11(2), 2020, 236-241

6. Mann F.D., Krueger R.F., Vohs K.D. “Personal economic anxiety in response to COVID-19”. Personality and Individual Differences Volume 167, p.2020, 69-72

İnternet resursları

1. <https://ge.boell.org/en/2020/09/15/socioeconomic-impact-covid-19-and-oil-price-fluctuations-azerbaijan> - Covid-19 pandemiyası

2. https://azertag.az/xeber/Maliyye_Nazirliyi_oten_il_uzre_dovlet_ve_icmal_budcenin_icrasina_dair_melumati_achiqalayib-1981548 - Covid-19 pandemiyası

3. <https://www.stat.gov.az/> - 2019-2021ci illərin statistik məlumatları

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Covid-19 Azərbaycan iqtisadiyyatı və e-biznesə təsirinin PEST analizi.....	28
Cədvəl 2: Covid-19 Azərbaycan iqtisadiyyatı və e-biznesə təsirinin SVOT analizi.....	28
Cədvəl 3: Əhaliyə 2015-2020-ci illərdə müalicə-profilaktik xidmətlərin göstərilməsi.....	30
Cədvəl 4: 2015-2020-ci illərdə Respublika ərazisində qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı.....	31
Cədvəl 5: İlaşenin 2015-2020-ci illərdə əsas göstəriciləri.....	31
Cədvəl6: Ticarətin ümumi göstəriciləri.....	33
Cədvəl 7: Tədqiqatda iştirak edən şirkətlərin məlumatları.....	68
Cədvəl 8: Azərbaycanda COVID-19 Pandemiya Prosesinin Aptek, Baytarlıq və Optika mağazalarına Təsiri.....	69
Cədvəl 9: 2021-ci ilin sonu üçün “COVID-19” pandemiyasının müəssisələrə təsiri.....	70
Cədvəl 10: “COVID-19” pandemiyası dövründə müəssisələrin qarşılaşdığı çətinliklər.....	71
Cədvəl 11: 2021-ci ilin sonu üçün müəssisələrin üzləşə biləcəyi problemlər.....	72
Cədvəl 12: Firmaların ehtiyac duyduğu dövlət dəstəyinin prioriteti.....	72
Cədvəl 13: Şirkətlər tərəfindən görülən əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi tədbirləri.....	74

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Azərbaycanda e ticarətin həcmi milyon manatla.....	32
--	----

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1: MDB ölkələri və Gürcüstan üzrə ÜDM(əvvəlki ilə nisbətən,% lə).....	35
Diaqram 2: 2020 ci ildə yeni açılmış iş yerlərinin strukturu.....	36

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Pandemiyanın təsir etdiyi sahələr.....	53
Sxem 2: Pandemiyanın təsir etdiyi sahə: Sosial müdafiə.....	54
Sxem 3: Pandemiyanın təsir etdiyi sahə: İqtisadiyyat.....	55
Sxem 4: Pandemiyanın təsir etdiyi sahə: Təhsil.....	56
Sxem 5: Pandemiyanın təsir etdiyi sahə: Qadınlar və uşaqlar.....	58
Sxem 6: Pandemiyanın təsir etdiyi sahə: Məcburi Köçkünlər.....	62
Sxem 7: Pandemiyanın təsir etdiyi sahə: Ədliyyə sistemi.....	64
Sxem 8: Pandemiyanın təsir etdiyi sahə: Ədliyyə sistemi.....	65